

SELÇUKLULARIN ŞÂHMELİK İLE MACERASI VE HÂREZM'İ FETHİ

Ergin AYAN*

Özet

Şâhmelik; Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, Karahanlılar ve Gazneliler gibi birbirleriyle zamansal bakımdan çağdaş ve coğrafi açıdan komşu olan Türk devletlerinin tarihlerinde yer almış gizemli tarihî şahsiyetlerden birisidir. Selçukluların tarih sahnesine çıkarak bir devlet kurma aşamasına gelmeleri hakkında pek çok araştırma yapılmış olmasına rağmen bu çalışmalarda söz konusu tarih kesitinde Selçuklular için önemli bir sorun teşkil eden Şâhmelik konusuna pek az ilgi duyulduğu görülmektedir. Bazı kaynaklarda destanı bir kişilik olarak da adı geçtiği için Şâhmelik'in tarihî akış içerisindeki geniş bir zaman diliminde pek çok rol oynadığını söylemek mümkündür. Aslında Şâhmelik'in Selçuklularla olan ilişkilerini araştırma sürecindeki bulguların siyasal boyutlarında aldığı yerin ehemmiyeti kendini tartışılmaz bir biçimde göstermektedir. Bu çalışmada hususî olarak Şâhmelik hakkında elde edebildiğimiz her bilgiyi, Selçuklu Devleti'nin kuruluş aşamasıyla bağlantılı gelişmeler bakımından irdelemeye çalıştık. Dolayısıyla XI. yüzyılın ilk yarısının Selçuklu merkezli Türk tarihinin daha doğru ve tafsilâtlı anlaşılmasını amaçladık.

Anahtar Kelimeler: Oğuz Yabguluğu, Selçuklular, Karahanlılar, Şâhmelik, Tuğrul Bey.

THE CONQUEST OF KHWAREZM AND THE ADVENTURE OF SALDJUKIDS WITH SHAHMALIK

Abstract

Shahmalik is one of the mysterious characters who took part in the history of Turkish states such as the Oghuz Yabgu State, Saljuqs, Karakhanids and Ghaznavids. These states were contemporary and geographically neighbours. Despite many studies on the existence and foundation of Saljuqs, there is very little information about Shahmalik who is an important figure of that period of Saljuq history in this

* Prof. Dr., Ordu Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü (Ordu), alpsunkar@hotmail.com

research. It is possible to say that Shahmalik played an important role throughout a wide period of history and in some sources he was treated as a mythical figure. Substantially, when studying the relations between the Saljuqs and Shahmalik, the important role of Shahmalik in political matters is clear. In this research, we tried to analyze every piece of data that we found on Shahmalik's actions in connection with the time when Saljuqid state was established. We thus aimed to reach a better understanding of the Saljuqs at the first half of 11th century.

Keywords: Oghuz Yabgu State, Saljuqids, Karakhanids, Shahmalik, Toghrul Beg.

Giriş

Selçukluların Şâhmelik ile olan macerasını konu alan bu çalışmanın girişinde Oğuz Yabguluğu'na ait Selçuklulardan önceki bilgiler, tarihçilerin bu konudaki görüşleri ve gözlemleri de dikkate alınarak, destanî mahiyetteki eserler ile tarihî kayıtlar karşılaştırılarak incelenmiş ve yorumlanmıştır. Araştırmanın sonraki kısmında ise tarihî kaynaklara dayanılarak bir kurgu oluşturulmaya çalışılmıştır. Bu aşamada kaynaklardaki bilgiler, birbirleriyle karşılaştırılabildikleri ölçüde sorun çıkarmamaktadır. Asıl sorun, konumuzun ana öznelerinden biri olan Şâhmelik hakkındaki belirsizliğin devam ediyor olmasıdır. Zira Şâhmelik'in Selçuklu Oğuzlarına karşı olan hasmâne davranışının, ancak varsayımlarla açıklanabileceği görülmektedir. Dandanakan Savaşı'ndan önce baskı altındaki Selçukluların siyasal davranışlarını incelerken zaman zaman Şâhmelik'in bir aktör olarak ortaya çıktığı keşfedilebilir. Selçukluların siyasal konumları değişse de, Şâhmelik'in onlara karşı davranışlarında hiçbir değişimin olmaması ilginçtir. Fakat koşulların değişmesiyle Şâhmelik de gücünü yitirmiş ve amansız bir düşmanlık duyduğu Selçukluların eline esir düşmüştür. Tarihçi olarak biz, bu araştırmaya kendi yargılarımızı katmaktan da geri durmadık. Selçukluların hangi zor şartlardan geçerek saygıyı hak eden bir Türk-Cihan devleti kurabildiklerini anlama isteği, bu konuya kafa yormamız için iyi bir motivasyon olmuştur.

Genel olarak Türkistan coğrafyasında, VIII. yüzyılın ikinci yarısında Batı Kök-Türk Hakanlığı'nın yıkılışından sonra yaşanan yoğun siyasal olaylar, Oğuz boylarının hareketlenerek devlet teşkilatlanması unsurlarının gelişiminde önemli ve belirgin bir rol oynamıştır. Takriben IX. yüzyıl ortaları ve sonları arasında Sirderya'nın aşağı kısımlarıyla Aral Gölü civarlarında Oğuz topluluklarının bir devlet halinde teşekkül ettiklerine dair, Arapça tarih ve coğrafya kaynaklarında bilgilere rastlamak mümkündür. Bu bilgiler sayesinde Oğuzların, bu bölgelerde Peçenekler, Kimekler, Karluklar gibi muhtelif Türk toplulukları ile olan ilişkilerini öğrenebiliriz. Oğuz Yabgu Devleti ile Selçuklular arasında kurulması elzem olan tarihî bağlar da açıktır. Çünkü Selçukluların kuruluş sürecinin, Oğuz Yabguluğu'nu anlama süreciyle pek çok bakımdan müşterek hususiyetleri bulunmaktadır. Bugün Selçukluların menşei ve kuruluşları hakkında araştırdığımız pek çok şey, aslında onların geçmişte içinden çıktığı Oğuz Yabguluğu'nun siyasal ve sosyal tarihinin içerisindeki pek çok bilinmeyen ve belgelenmemiş şeyi ihtiva etmektedir. Bu nedenle Selçuklu tarihini izleyen tarihçiler, Sirderya Oğuzlarının tarihine sürüklenmektedirler. Bizler günümüzün tarihçileri olarak, ne yaptığımızın farkında olduğumuz zaman bile araştırmalarımız

sırasında görmeyi istediğimiz tarihsel sahneleri yaratırken çabalarımızın tarihi ifade etmekte nasıl bir etken olduğunun şuurunda olmayabiliriz. Günümüzde, Oğuz yabgularıyla, husûsen de Şâhmelik ile Selçuklular arasındaki ilişkiler hakkında yazılmış, söylenmiş ve bir şekilde temsil alanına konmuş şeylerin çoğu, başlangıçta açıkça destansı rivayetler alanına girmektedir. Bizim bu araştırmadaki en önemli sorunumuz, bu konuda hem tarihî kaynakların hem de destansı rivayetlerin neler olduğunu aktararak varsayımları birbirinden ayırmak olmuştur.

I. Oğuz Yabguları ve Şâhmelik

Umûmiyetle X. yüzyıl, Oğuz Yabgu Devleti'nin yükseliş dönemi olarak kabul edilmektedir. Oğuzlar, Sirderya boylarına yerleştikten sonra başkentleri Yengikent olmuştur ve bu şehrin adı Arap kaynaklarında 'Karyetü'l-hâdis'e' olarak geçmektedir. Bu konuda İdrisî şunları aktarmaktadır: "Karyetü'l-hâdis'e Oğuzlar'ın başşehri olup hükümdarları kışın burada oturur".¹ *Hudûdü'l-âlem'e* göre de Yengikent (*Dih-i Nev*), X. yüzyılda Oğuz Yabgu'sunun kışlak merkezi olmuştur.² Arap coğrafyacı ve tarihçi Mesûdî'ye göre: "Türklerin Yengikent adlı şehirlerinde Müslümanlar yaşar. Çoğunluğu Türk'tür. Burada göçebe ve yerleşik Oğuzlar otururlar. Türklerin bu grubu aşağı, yukarı ve orta tabaka olmak üzere üç tabakaya ayırılır. Türklerin en cengâveri, en çekik ve küçük gözlü olanları bunlardır".³

Günümüze kadar ulaşmamış olan *Meliknâme*⁴den nakil yapan Mîrhond, Deşt-i Hazar Türklerinin yani Oğuzların hükümdârını Hazar Yabgu unvanıyla zikretmektedir.⁵ Ancak yine *Meliknâme*'den nakil yapan El-Hüseynî, Oğuzların hükümdarına Hazar Yabgu demez, bunun yerine sadece Türk Meliki demekle yetinir.⁶ Ahmed b. Mahmûd, "Eski zamanlarda Hita ve Çinde Türkler içinde bir padişah vardı. Kötü huylu ve adı Yabgu idi" demektedir.⁷ Bar Hebraeus'un kaydı ise Hazarlar Hakanı şeklindedir.⁸ İbnü'l-Esir ise Yabgu'ya Türk Hakanı der.⁹ Kaynaklarda Hita ve Çin olarak belirtilen coğrafya aslında doğru değildir. Çünkü diğer kaynaklardan Oğuz Yabgu

- 1 İdrisî, *Nüzhetu'l-müştak fi ihtirâki'l-âfâk*, Köprülü Kütüphanesi, nr. 955, vr. 218âdan naklen Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998, s. 103.
- 2 *Hudûdü'l-âlem*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yay., İstanbul 2008, s. 79. Savran suyunun Seyhun'a döküldüğü yerden iki günlük mesafede olan bu Oğuz başkentinin harabesi, Seyhun'un güneyinde ve Cankend adıyla tanınmış olan mevkide görünmekte olup bu harabe eski Cankalêden beş kilometrelik bir mesafededir. Buradan Kimek Türklerinin arazisine de gidilirdi. Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türkiyâ Tarihi*, İstanbul 1923, s. 133.
- 3 Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yay., İstanbul 2011, s. 80.
- 4 *Meliknâme* hakkında bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, *TAD*, VII/12-13, (1973), s. 211-220.
- 5 Mîrhond, *Ravzatü's-safâ*, II, neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358, s. 653.
- 6 Sadrüddin el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943, s. 1.
- 7 Ahmed b. Mahmûd, *Selçuknâme*, I, hzl. E. Merçil, Tercüman Yay., İstanbul 1977, s. 1.
- 8 Ebü'l-Ferec, *Tarih*, I, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987, s. 292.
- 9 İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi'l-Târih*, X, çev. A. Ağırakça-A. Özyayın-Y. Apaydın-B. Eryarsoy, Bahar Yay., İstanbul 1985, s. 361.

Devleti'nin bulunduğu sahanın, daha batıda Maverâünnehr'in kuzeyinde ve Hazar Denizi'nin doğusunda olduğu çıkarılır. Ayrıca, kaynaklarda muhtelif unvanlarla zikredilen hükümdar da Oğuz yabgusudur. Oğuzlar bu sırada müstakil yabguluklara ayrılmıştır ve göçebe hayatı yaşamaktadır. X. yüzyılın sonlarında ise yerleşik hayata geçmeye başlamışlar ve Yengikent, Cend, Huvâre, İstiyâkent, Şalaş, Özkent gibi Oğuz şehirleri meydana gelmiştir. 921 yılında bu bölgelere giden ünlü seyyah İbn Fazlan zamanında, Oğuzlar çobanlıkla ve ticaretle uğraşmaktadır. Cürcâniyye, Özkent, Taraz gibi İslâm şehirlerine hayvan veya hayvan ürünleri getirip satmış, buna mukabil kendileri için lüzumlu malzemeyi satın almışlardır. Oğuzların en çok at, deve ve koyun beslediği bilinmektedir.¹⁰ Kaşgarlı Mahmûd, çizmiş olduğu haritada XI. yüzyılda Oğuzların yurtlarının sınırlarını neredeyse tam olarak belirtmiştir. Bu haritada Oğuzların sahası, batıda Hazar Denizi'ne, güneyde Hârezm'den İsficâb'a, Mâverâünnehr'de Buhara'nın kuzeyinden, doğuda Karaçuk dağlarının eteğindeki Sabran şehrine kadar gösterilmiştir. Oğuzların kuzey sınırında ise Kıpçak yurdu yer almıştır. Müellif ayrıca, Oğuz göçebelerinin Benaket¹¹ denen bir ırmağın kenarında yaşadıklarını zikrettiği gibi, Oğuz şehirlerinin de bu havalide olduğunu söyleyerek Sabran, Sitkun, Sıgnak ve Karaçuk şehirlerini açıklamıştır.¹²

Bu tür bilgilerin dışında Oğuz Yabgu Devleti'nin siyasî tarihi ve hanedan sicili hakkında yapılan rivâyetler, güvenilemez tahminler yapmaktan başka bir işe yaramamaktadır. Kaynaklarda bu konuda ne yazık ki hiçbir bilgi bulunmamaktadır. Yine de Oğuznâme rivayetlerini aktarmaktan vazgeçilmesi düşünülemez. Pratikte, kaynakların Oğuz Yabgu Devleti hakkında bize anlatabileceği şeylerden birçoğunun, Oğuznâme rivayetleri ile coğrafi ve tarihî bilgilerin bir araya gelmesi neticesinde kurgulanabileceğini kabul etmemiz gerekmektedir. Bu konuda tarihî bilgilerin daha nesnel katkı sağladığı doğrudur.

Ne yazık ki araştırma deneyimlerinin Ortaçağ Türk tarihçilerine kanıtlaadığı şeylerden birisi de Sirderya boylarındaki Oğuz Yabguluğu'nun siyasî tarihi hakkında kaynaklarda neredeyse hiçbir bilginin bulunmayışdır. Fakat biz yine de tarihî bilgilere rastladığımız devre kadar araştırma denememize devam etmek istiyoruz. Genel olarak araştırmamızı destekleyen iki kaynakla karşı karşıyayız: Daha önce değindiğimiz kaynaklardan biri olan *Oğuznâme*'de Oğuz yabgularına dair rivâyetler, Dib Yavku¹³ ile başlar ve Salur boyunun hâkimiyetinden söz edilse de bu tarihsel olmayan bir yaklaşımdır: "*Dib Yavku, bir gün divanda beylerine, dedesi Oğuz Han'ın ülkeleri nasıl aldığını ve nereleri fethettiğini sordu. Beyler arasında Salur'dan Ulaş ve oğlu Ulat diz yere vurarak dediler ki: 'Gün doğusundan, gün batısına dek olan yerleri atalarımız fethetmişti. Biz seninle müttefikiz, ülkelerden vergi almak için harekete geçelim, baş eğmeyenler olursa savaş ile öyle bir hale getirelim ki atalarının adı eskisi gibi kalsın ve hiç kimse de vergi vermekte ağır*

10 İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yay., İstanbul 1995, s. 135.

11 Bu nehrin kenarında aynı adı taşıyan bir şehir bulunmaktadır ve Şaş'ın kazalarından biri olarak gösterilmiştir. Benâket hk. bkz. es-Sema'nî, *Kitâbü'l-ensâb*, I, neşr. 'Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408 (1988), s. 405.

12 Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügati't-Türk*, I, çev. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998, s. 28-29 arasındaki harita.

13 Oğuznâme rivayeti bu devirde teşekkül etmiş olduğundan Oğuz'un dedesi ve Kara Han'ın babası da Yabgu sayılmıştır. Bu sebeple destanda ilk ve kök yabgu manasında ona "*Dip-yobgu*" sıfatı verilmiştir. Osman Turan, *Seçüklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1989, s. 38.

*davranmasını.' Dib Yabgu bu sözlerden pek memnun kaldı. Bu baba ve oğlun sözlerine kulak vermez ise ülke ve hükümdarlığını koruyamayacağını düşünerek onlara tam bir güvenle bağlandı. Salur beyi ve oğluna katında yüksek bir değer verdi'*¹⁴

Destanı mahiyette yaklaşımlar, Oğuzlara dair harika rivayetler nakletmiş olmakla birlikte herhangi bir tarihî perspektifi tam olarak sağlamamaktadır ve tarihî haberlerle örtüşmeyen hiçbir verisi dikkate alınmaz. Nitekim tarihçilerin yapabilecekleri şey de tarihî haberlerin dışında kalan olayları asla tarihsel olarak kabul etmemek, böyle bir kurguya yüklememektir. Buna mukabil pratikte Oğuz Yabguluğu'na dair yazabileceğimiz şeylerden çoğunun destanlarla tarihsel perspektifin bir araya getirilmesi üzerinden yükseldiğini kabul etmeliyiz.

Örneğin Ebulgazi *Şecere-i Terakime*'de Salur Kazan'ın Peygamber'den 300 yıl sonra yaşadığını; kocamış çağında *Mekke*'ye gidip *hacı* olduğunu aktarmaktadır.¹⁵ Ebulgazi, X. yüzyılın ilk yarısına tekabül eden bu yorumu yaparken Oğuz Yabguluğu ile ilgilenen tarihçilerin çoğunun kabul ettikleri gibi¹⁶, bu devlette Salur boyunun önemli rol oynadığına işaret etmektedir. Daha önce işaret ettiğimiz bir noktaya dönersek *Oğuznâme* versiyonları IX. yüzyılda Oğuz Yabguluğu'nda Salur beylerinin siyasî hâkimiyeti ele geçirdiklerine ve X. yüzyılın ortalarına kadar sürdürdüklerine vurgu yapmaktadırlar. Başka bir deyişle bu yüzyıllarda Salur boy beylerinin uzun yıllar Türklere, Taciklere hükümdarlık edip onları yönettikleri ve bunlardan sonra Türkistan bölgesinde çok uzun yıllar fetret olduğu Yazıcızâde tarafından da nakledilmektedir.¹⁷ Bu kaynak, Oğuz Yabguluğu'nun izlediği tarihsel süreçle ilgili ipuçları vermekte ve bu süreci en azından sistemleştirmeye çalışan tarih araştırmacılarına yardımcı olmaktadır. X. yüzyılda Oğuzlardaki değişimi sağlayan etmenleri ister sosyolojik ister siyasî olarak mülâhaza edelim, en iyisi Agacanov'un veya Faruk Sümer'in yaptığı gibi, kaynaklardan elde edilen destansı veya tarihî rivayetlerin Oğuzların bu çağdaki tarihî gelişimleriyle ilgili olduğunu kabul etmektir. Mehmed Neşri'nin naklettiği haber de Salurlar hakkındaki diğer kaynakların rivayetlerine yaklaşmaktadır. Bu konuya dair bilgi susuzluğunu gidermeye bir nebze olsun hizmet eden bu kaynağa göre, Oğuz neslinden Salurlar, Hazreti Peygamber zamanından Karahanlılara kadar, Emevîler ve Abbâsîler devrinde Fars memleketlerine kadar olan ülkeleri idare etmiştir.¹⁸

Tarihî ve coğrafi bilgilerden anlaşıldığına göre, Batı Kök-Türkler'in yıkılışından (659) ve Çu ile Talas nehirleri civarındaki yaylaların Karluklar tarafından zaptından sonra (766) evvelce oralarda oturan Oğuzlar, göç ederek Aral havâlisinde Sirderya boylarına yerleşmiştir.¹⁹ Bu bölgede

14 Z. Velidi Togan, *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi 1982, s. 53. Krş. Faruk Sümer, "Oğuzlara Ait Destanı Mahiyette Eserler I. Reşidüddin'in Oğuznâmesi", *AÜDTCFD*, C. XVII, S. 1-2, s. 369.

15 *Şecere-i Terâkime*'de Bahadır Salur Kazan Alp hakkında yakılan eski bir türküden de ilginç sözlere yer verilmiştir. Türküde Salur Kazan'ın otuz-kırk bin askerle Peçeneklere karşı sefere çıktığı anlatılmaktadır. Ebülğazi Bahadır Han, *Şecere-i Terâkime*, hzl. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz), s. 84; Ebülğazi Bahadır Han ve eseri hakkında bkz. Mustafa Kafalı, "Ebülğazi Bahadır Han", *Makaleler 1*, hzl. S. Yalçın-S. Özbek, Berikan Yay., Ankara 2005, s. 339-346.

16 Meselâ bkz. S. G. Agacanov, *Oğuzlar*, çev. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, Selenge Yay., İstanbul 2002, s. 202 vd.

17 Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, hzl. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009, s. 36 vd.

18 Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, I, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara 1987, s. 15.

19 S. G. Agacanov, *a.g.e.*, s. 192.

Oğuzların büyük bir kısmı boylar halinde yaşarken geniş otlaklarda yetiştirdikleri koyun ve deve sürülerinin ürünlerini Mâverâünnehr ve Hârezm halkına satmışlardır.²⁰

Bu atıflarla somut tarihî gerçeklikler arasında bu konuya ilgi duyan tarihçiler spekülâtif bir zeminde bağ kurdukları için Selçukluların yaşadığı tarihî serüvenin başlangıcında Oğuz Yabguluğu can alıcı bir rol oynamaktadır.

Tarihçilerin, Oğuz Yabguları ile ilgili olan kurgularında başvurdukları kaynaklardan biri olan *Mücmelü't-tevârih ve'l-kısâs* adlı kaynaktan alıntı yaparak²¹ geliştirdikleri Salur beylerinin şeceresi şu şekilde teşekkül etmektedir: X. yüzyılın ortalarına kadar Oğuz tahtında sırasıyla 760'tan itibaren Enkeş, Salur Kazan ve 850'lere kadar oğlu Uruz Koca hükümdarlık yapmıştır.²² Yapılan bu şecere tespit etme deneyimi, şüphesiz yukarıdaki kaynağa ilâveten destansı eserlerle de pekiştirilmiştir. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi, bu tür bir tarih yazımı sadece bir varsayımı ihtiva eder. Şimdi biz bu tespitin genel anlamda ne kadar şüphe götürdüğünün elbette farkındayız. Ancak yine de son zamanlarda yapılan bir araştırmaya göre, Oğuz Yabgularının efsanevi listesini sayalım: Enkeş (760-780); Salur Kazan (780-820); Uruz Koca (820-850); Mamsak (850-880); Guz b. Mamsak (880-920).²³ Burada önceden yeterince araştırılmayıp keşfedilmeyen; fakat coğrafi ve tarihî açıdan ayırt edici hususiyetleri bulunan Oğuz Yabgu Devleti'nin, meselâ 922 yılında bu bölgeye seyahat eden İbn Fazlan'ın bile yabgunun özel ismini yazmadığına dikkat çekmek gerekiyor. İbn Fazlan, seyahatlerinde Türk ülkelerine girdikten sonra ilk olarak Türk hükümdarları ve reisleri arasında Küçük Yınal (Yınal es-Sagır) ile görüşmüştür. Bu kelime, yabgunun veliahdına verilen bir unvan olup özel bir isim değildir. Daha sonraları her Oğuz reisine bu unvan verilmiştir. İbn Fazlan'ın verdiği başka bir isim de Alptogan oğlu Ertuğrul (Etrak)'dur ki bu şahıs da Oğuz Yabgu Devleti'nin subaşıları yani ordu kumandanıdır. Etrak, aynı zamanda Müslüman olan Bulgar Hakanı Almuş'un damadıdır.²⁴

Kuşkusuz bu devletin varlığı ve belli bir alandaki egemenliği meçhul değildir; ama tarih araştırmaları ancak efsanevi bilgilerle tamamlanabilmektedir. Yabgular listesinin en sonunda yer alan Guz b. Mamsak'ın ölümü neredeyse Oğuz Yabguluğu hakkındaki tarihsel haberlere geçiş dönemi sayılabilir. Şimdilerde yapılan araştırmalara göre 920 yılından sonra Oğuz Yabgu Devleti'nin hâkimiyeti uğruna ciddi bir iç çatışma çıkmış ve bu çatışmalar sonucunda Barânlı hanedanı hâkimiyeti ele geçirmiştir. Bu durum Salur hanedanının Mangışlak²⁵ yarımadasına göç etmesiyle sonuçlanan bir tarihî gelişmeye yol açmıştır.²⁶ Ciddî bir Oğuz kitleleri de Doğu Avrupa

20 Geniş bilgi için bkz. Ergin Ayan, "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Yay., Sakarya 2000, s. 223.

21 Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 32-35.

22 Ekber N. Necef-Ahmet A. Annaberdiyev, *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yay., İstanbul 2003, s. 138.

23 Ekber N. Necef-Ahmet A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 138.

24 İbn Fazlan, s. 39. Krş. Ergin Ayan, "Selçuklunun İslâmı Kabulü", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 61 (Eylül 2005), s. 41.

25 W. Barthold, "Mangışlak", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 283.

26 Oğuz Yabguluğu'ndaki iç çatışmalar münasebetiyle Mangışlak bölgesine 24 Oğuz boyundan biri olan Yazır boyu da gelmiştir. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi, The Journal of International Social Research*, V/20 (Winter 2012),

sahasına göç ederek faaliyet alanlarını buralara kadar genişletmişlerdir.²⁷ Konum itibarıyla burada, farklı adlardaki muhtelif Türk topluluklarının birbirini tazyiki sonucu, üst yönetimin değişmesiyle yahut başka sebeplerle gerçekleşen göçlerin tafsiline girilmeyecektir; fakat bunun sonucunda meydana gelen çok önemli tarihî gelişmelerin Türk tarihinin yadsınamaz bir kesiti olduğu da gerçektir. Burada belki de Selçuklu tarihinin spesifik olarak üstünlüğü söz konusudur. Bu alanda çalışma yapan tarihçilerin merkez uğraşlarından birisi Selçuklular olmuştur ve bu noktada Selçuklu Devleti genel olarak Türk tarihinin akış istikametini belirleyen bir hususiyet göstermektedir.

Şimdiye kadar pek fazla öne çıkmasa da Selçukluların tarih sahnesine çıkışını hazırlayan fenomen olarak Oğuz Yagbuluğu devrindeki siyasal ve sosyal gelişmelerin dinamiklerinin anlaşılması, şüphesiz çok büyük ehemmiyet arz etmektedir. Oğuz sosyolojisini çok iyi yansıtmış olan İbn Fazlan'ın seyahatnâmesi bu durumun farkına varılmasına bir hayli yardımcı olmaktadır. Keza Reşidüddîn, Ebulgâzi, Dede Korkut ve diğerlerinin Oğuzlara dair rivâyetleri de çok ilginç yaklaşımları ortaya koymaktadır.

Sir-Derya Yabgu Devleti hanedan tarihinde daha sonraki ani değişiklikler belirsizliğini korumaktadır. X. yüzyıl ortalarında Oğuz Yabgu Devleti'nin başında bulunan Barânu veya Barâni²⁸ hanedanına ait adı ilk tespit edilebilen hükümdar Ali Han'dır. Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî (İbn Funduk)'nin bir kaydı bu konuyu tetkik etmekte karşı karşıya kaldığımız pek çok güçlüğü çözmektedir. Bu kaynakta Şâhmelik'in ismi "Emîr Ebu'l-Fevâris Şâhmelik b. Ali el-Barâni" ve lâkabı da "Hârezmşâh"²⁹ Hüsâmüddeve" olarak zikredilmiştir.³⁰ Bu kaynaklardaki bilgilerin çoğu metodolojik olarak meselelere kesinlik getirebilmiş değildir ve yapılan yorumların çoğu henüz nazariye halindedir. Meselâ Osman Turan, Şâhmelik'in Yengi-kent yabgusu Baran (Turan veya Buran değil) Han'ın torunu ve 'Ali Han'ın oğlu olduğunu kabul edip *Oğuznâme*'ye göre Yazır Oğuz boyuna mensup olduğunu belirtmektedir. Turan'a göre Yabgu Devleti'nin yıkılışından sonra Yabgu Baran'ın mensupları Baranlı boyunu teşkil etmişlerdir.³¹ Z. V. Togan'a göre de Ali Han'ın Barâni boyundan geldiğine dair mevcut tarihî kaynaklarda izler vardır. El-Barâni nisbeti Yakut'da Buhara'dan 5 fersah uzaklıkta bir köy olarak zikredilen mevkii, keza Taberî'de de el-Etrak el-Barâniyân yani Barân Türkleri kaydını hatırlatmaktadır. Karakoyunlu Hanedanı'nın mensup

s. 147; Oğuz boylarından Mangışlak'a gidenler arasında Eymür, Döğer, Çavuldur, Karkın, Salur ve Agarların çoğunluğu teşkil ettikleri anlaşılıyor. Erdoğan Merçil, *Fars Atabegleri Salgurlular*, TTK, Ankara 1975, s. 31.

27 İbrahim Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, Ötüken Neşriyat, İstanbul 1998, s. 155.

28 F. Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", *DTCFD*, XVI/3-4, (1958), s. 156. Baran-maran Türk dilinin çeşitli lehçelerinde dağ keçisi, koyun, keçi anlamındadır. Çağdaş Kazak dilinde baran kelimesi koyu renkli hayvanlar anlamındadır. Beren terimi ise Tatar ve Başkir dillerinde de kuzu demektir. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1991, s. 504 vd.

29 Hârezmşâh tabiri İslâm'dan evvelki zamanlardan beri bu ülkeye hâkim olanlar tarafından kullanılan bir unvandır. W. Barthold, "Hârezmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, 5/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993, s. 263.

30 Bkz. Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1361, s. 51.

31 Osman Turan, *a.g.e.*, s. 47; "Şâhmelik'in Yazır Boyundan Bir Beyi" (A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, s. 78).

olduğu boyun adı da Barânî'dir.³² Tarafımızca, Togan'ın *Oğuznâme*'nin elyazmasında Buran Han (Turan Han) olarak okuduğu; fakat Osman Turan'ın Baran olarak telaffuz ettiği Ali Han'ın babasının bir Oğuz zümresine ad olarak verilmiş olduğu düşünülmektedir.

İbn Funduk burada aydınlatıcı küçük bir bilgi vermiş olsa bile X. yüzyıldaki Oğuz Yabguluğu'nun tarihî sürecini yorumlamaya yetecek kadar yeterli bilgiye henüz kaynaklarda rastlanmamıştır. Bu bilginin önemi şuradadır: Eğer burada kastedilen ve Ürgenç³³'i idare eden tarihî şahsiyet ve Hârezmşâh olarak Şâhmelik, destanlarda zikredilen Ali Han'ın oğlu ise Sirderya boylarında oturan ve Oğuzları yöneten yabguların Baran uruğundan oldukları kesinleşmiş olur. Bu durum, bu yüzyılda Oğuzlar arasındaki gerek dâhili çekişmeleri ve hanedan değişikliğini gerekse bu değişikliğe tepki olarak Selçuk Bey'in önderliğinde Oğuz kabileleri arasında cereyan eden hızlı bir ayrışmayı bir bütün olarak gözlemleyip tahlil etmemize yardımcı olmaktadır. Daha sonra izah etmeye çalışacağımız gibi, Oğuz Yabgu Devleti'nde önemli bir rolü ve mevki bulunduğunu tarihî kaynaklarda tartışmasız bir biçimde görülen Selçuk Bey'in bu karmaşa içerisinde pratik amaçlarla yabgudan ayrılıp Cend taraflarına göç etmesi ve halkıyla birlikte Müslüman olması, ileriki tarihlerde Şâhmelik'in onlara amansız bir düşmanlık duyması ve bunu her fırsatta açığa vurmasının muhtemel nedenlerinden biri ile birebir örtüşmektedir. Yani kesin olmasa da yukarıdaki tespitimize göre, daha sonra Cend emîri unvanını alacak olan Oğuz Yabgularının Selçuklulara olan husumetinin sebeplerinden birisi bu ayrılık olmuştur denebilir.

Burada İbn Funduk'un Şâhmelik'e atfettiği Hârezmşâh unvanı üzerinde de durmak gerekmektedir. İslâm'dan önce mevcut olup, 995 yılına kadar devam eden Hârezmşâhlar, Afrigoğulları'dır.³⁴ Bu tarihte Me'mûn b. Muhammed, Hârezm'in güney kısmını fethederek Hârezmşâh unvanını kendisine geçirmiş ve burada yeni bir hanedan kurmuştur. 1017'de Gazneli Sultan Mahmûd, Hârezm'i fethederek buradaki yönetime son vermiş ve Altuntaş (1017-1032)'i vali tayin etmek suretiyle burada Hârezmşâh unvanıyla 1041 yılına kadar devam eden bir hanedan kurmuştur.³⁵ İşte İbn Funduk'un Şâhmelik'i Hârezmşâh unvanıyla zikretmesi Şâhmelik'in bu tarihte kısa süreliğine Hârezm'i fethetmesi dolayısıyladır ki, bu konu ayrıntısıyla ele alınacaktır.

Anlaşıldığı kadarıyla İbn Fazlan'ın çağdaşı olan Selçuk Bey, seyyahın Oğuz ülkesine uğradığı sıralarda büyük ihtimalle 20-25 yaşları arasında idi. Selçuk Bey, 1007 yılında 107 yaşında vefat ettiğine göre³⁶ 900 yıllarında doğmuş olmalıdır ki, İbn Fazlan'ın seyahati sırasında Selçuk Bey 22 yaşında olmaktadır.³⁷ Ancak Selçukluların bu ilk devirlerine dair haberler, *Meliknâme*³⁸

32 Bkz. Z. Velidi Togan, *Umumî Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yay., İstanbul 1981, s. 189.

33 Ürgenç veya Gürgenç Türkistan'ın kapısı ve tacirlerin sıkça uğradıkları bir yer olarak tasvir ediliyor. (*Hudûdu'l-âlem*, s. 78).

34 İbrahim Kafesoğlu, *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984, s. 33.

35 W. Barthold, "Hârizmşâh", s. 26; Altuntaş, hâcib-i kebir olarak Herât valisi iken, Hârezm'in fethinden sonra buraya vali olarak atanmıştır. Bkz. el-Utbî, *The Kitâb-i Yamini*, Rev. James Reynolds, W. H. Allen And Co., London 1858, s. 185, 254, 363, 448.

36 İbnü'l-Esir, IX, s. 362. Selçuk Bey'in ölüm tarihinin tartışması hakkında bkz. İbrahim Kafesoğlu, "Selçuk'un Oğulları ve Torunları", *Türkiyat Mecmuası*, XIII, (1958), s. 117-130.

37 Bu konunun daha geniş bir kritiği için bkz. Ergin Ayan, "Selçuklunun İslâm'ı Kabulü", s. 41.

38 *Meliknâme* hakkında bkz. Claude Cahen, "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, *TAD*, VII/12-13

adlı bugün elde mevcut bulunmayan esere muhtemelen şifahî kaynaklardan, belki de bizzat Selçuk ve onunla birlikte olanlardan aktarıldığı için kesin bilgiler vermek imkânsızdır. Bununla birlikte kaynaklardaki bilgiler bizi Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'nden ayrıldığı sıralarda bu devlet içinde geçen olaylara biraz daha yakınlaştırmaktadır. Şimdi konuyu biraz daha açalım. Selçuk Bey'in maiyetiyle beraber Cend civarına muhaceretiyle ilgili kaynaklarda tek bir tarihe bile rastlanmamaktadır. Mehmet Altay Köymen, Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti içindeki konumundan, yabgu ile münasebetlerinden, muhaceretinin sebebi ve mahiyetinin tahliliyle, gerçekten usta işi ve örnek bir çalışma ortaya koymuş olmakla beraber, bu muhaceretin tarihi ile ilgili bir ipucuna rastlayamamıştır. Buna mukabil Selçuk Bey'in Oğuz Yabgu Devleti'nde 922 yılından sonra subaşılık yaptığını nazar-ı dikkate alırsak muhaceretin X. yüzyılın ortalarına doğru gerçekleşmiş olduğu sonucunu çıkarabiliriz. Bu sonuca göre uzun yaşaması dolayısıyla Selçuk Bey'in, Şâhmelik ile bir süreliğine çağdaş olduğuna dair kendimizin şekillendirdiği bir model ortaya çıkmaktadır. Tabii bu kurgunun sağlamlığı doğrulanabilir ve Şâhmelik'in 1040'lı yıllarda hala yaşadığı hesaba katılacak olursa ortaya konabilecek farklı tipte bir model de söz konusu olabilir. Selçuk'un subaşılık yaptığı devirde söz konusu Oğuz yabgusunun Şâhmelik olduğu iddia edilirse bu takdirde Şâhmelik zamanının çok ötesine geçmiş olunur. Bu noktada destanlarda adı geçen Şâhmelik'in babası olan Ali Han akla gelmektedir.

Son zamanlarda Oğuz Yabgu Devleti tarihinin incelenmesi konusunda özellikle Rus tarihçilerin yaptıkları incelemelerde önemli ilerlemeler kaydedilmiş ve bunların bir kısmı da Türkçeye çevrilmiştir. Öte yandan kapsamlı bir Oğuz Yabgu Devleti tarihi ortaya çıkarmak için yapılan popüler sentezler değerli olmakla beraber neredeyse deneme hususiyetleri arz etmektedirler. Selçuklu öncesi Yengikent hükümdarları hakkındaki Oğuz ve Türkmen tarihî araştırmaları henüz oluşum sürecindedir ve tarihçiler bu konudaki rivayetleri, karışık ve inandırıcı yorumlardan uzak bulmaktadırlar. Bazılarını dikkate almazsak bu rivâyetlerden çoğu Ali Han ve oğlu Şâhmelik'in hâkimiyetine dairdir. Bunlardan Şâhmelik, meselâ *Târîh-i Beyhak, el-Kâmil* gibi zamanı ve yeri geldiğinde atıfta bulunacağımız bazı Ortaçağ kaynaklarında gerçek tarihî şahsiyet olarak zikredilmektedir. Bu kaynaklarda geçen bahisler, bir ölçüde *Oğuznâme* ve *Şecere-i Terâkime*'deki rivayetlerin tashihine zor ve karışık da olsa yardım etmektedir. Ancak, Ali Han'ın hâkimiyete geçiş tarihini kesin olarak belirlemek, zamanı tespit edilebilmiş tarihî olayların adem-i mevcudiyeti sebebiyle mümkün değildir. Aslında fazla tarihî sayılamayacak *Oğuznâme* rivâyetlerinde zaman aralığı verilmeden Ali Han'ın, Selçukluların zuhurundan önce Yengikent'te yirmi yıl hâkimiyet sürdüğü belirtilmektedir.³⁹ *Selçuklunun İslâm'ı Kabulü* adlı makalemizde tafsilatlı bir şekilde bu konuyu irdelerken yukarıda da belirttiğimiz gibi; Selçuk Bey'in adının tarihî kaynaklarda 922 yılından sonra geçtiğine göre, Ali Han X. yüzyılın ilk yarısında yabguluk yaptığı kanaatine varılmıştır. Bu arada bir kıskançlık nedeniyle Selçuk Bey'in yabgudan ayrılıp gittiğini de hatırlamak gerekir. Üstelik bu ayrılık, dünya tarihinde belki de adından en çok söz ettirecek devletlerden birinin doğuşuna vesile olmuştur denebilir. Dolayısıyla bu konuda en

(Ankara 1973), s. 211, 220.

39 A. Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı Reşideddin Oğuznâmesi, Tercüme ve Tahlili*, Enderun Kitabevi, İstanbul 1982, s. 71.

ufak bir bilgi veren kaynağın dahi Selçuklu tarihçiliğinde ayrıcalıklı yeri olduğunu teslim etmek gerekir.

Eserinin, tarih kaynağı olması bakımından geçerli evsafı düşünüldüğünde aslında tam bir tarihçi sayılmayan Ebülğâzi Bahadır Han'ın rivayetine göre “*O zamanda Oğuz halkı, Sir suyunun iki tarafında ayağına yakın oturuyorlardı. Moğol gelip çok baskın yaptı. Ona dayanamadan en çoğu göçüp gitti. Ürgenç'e vardılar. Kalanları Ali denen zati han yaptılar*”.⁴⁰ Girişini yaptığımız bu bilgilere göre, büyük ihtimalle X. yüzyılın ortalarında Sirderya Oğuz Yabgu hâkimiyeti uğrunda kaynaklara yansıdığı kadarıyla sessiz, gerçekte ise şiddetli bir iç çatışma yaşanmıştır. Hâkimiyeti ellerinde bulunduran Oğuz Salur/Salgur hanedanına karşı, Oğuz Baran/Baranlı hanedanı ciddi bir mücadele vermektedir.⁴¹ Turan Han'ın oğlu olarak gösterilen Ali Han, destanlarda mühim bir tarihî şahsiyetin babası olarak yer alır: “Ali Han, kendisi Amu suyunun bu kıyısında oturmakta olup, suyun öbür kıyısında Ceyhun Irmağı kıyılarında kalabalık kabileler yaşamaktaydı. Bu kümenin başında birkaç bey (Cend Beyi) vardı. Ali Han kendi oğlu Kılıçarslan'ı kırk bine yakın atlı çıkararak o taraftaki kabilelerin idaresine memur etti. Yüz seksen yaşında olan Bügdüz Kardıçı'yı da ona nâib ve vezir tayin etti. Kılıçarslan ergenlik çağına girince vaktini sefahat ile geçirmeye ve beylerin kızlarına tasallut etmeye başladı. Bu nedenle halk ona adaletsiz ve zalim Şâhmelik adını verdi. Beyler onu öldürmek isteyince babasının yanına kaçtı. Bu Oğuz kümesi arasında Toksurmuş İci adlı yoksul bir çadırcı vardı. Bu çadırcı, Kerekücü Hoca'nın oğlu idi. Toksurmuş İci'nin üç oğlu vardı. Tukak, Tuğrul, Arslan. Toksurmuş'un ortanca oğlu olan Tuğrul, az sonra Oğuz kümesinin başı oldu. Yirmi bin atlı ile üzerine gelen Şâhmelik'i yenip, onu bazı beyleri ile tutsak etti. Şâhmelik, askerler arasında iki parça edilerek öldürüldü”.⁴²

Selçuklulardan önce Şâhmelik'le ilgili tarihî haberlerin bulunmadığı düşünülürse, önemli ve geleneksel bir tarihî olayın yankısı olarak destansı hikâyelerin dışarıda tutulmaması gerekir. Yukarıda İbn Funduk'un aktardığımız bir kaydında görüldüğü gibi gerçekten de Şâhmelik, Ali adında birisinin oğlu olup Cend hâkimidir. Bu bilgilerin örtüşmesi konusunda şanslı olduğumuz doğrudur. İbn Funduk'un verdiği bu bilginin ehemmiyeti, Selçukluların ortaya çıkışı ile ilgili tarihteki bu büyük olayda, destansı ve tarihî iki şahsiyeti birleştirmesidir. Buna mukabil, Şâhmelik'in babasından önce hezimete uğradığı ve öldürüldüğü haberi, doğru olmasa gerekir.

Destanlarda zikredilen hadiseleri üç safhaya ayırmak mümkündür. İlk olarak Selçukluların adının geçmediği bir dönemde Oğuzlar ayaklanarak Ali Han'a karşı harekete geçmişlerdir. İkinci olarak, bütün olaylar, Cend merkezli olup tarihçilerin yararlanabileceği biçimde, Selçuklular ekseninde geniş bir şekilde anlatılmıştır. Üçüncü safhada Selçukluların bilhassa Şâhmelik ile olan mücadelelerine ve Şâhmelik'in ölümüyle ilgili haberlere yer verilmiştir ki şüphesiz tarihî olarak bu son haber Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonraya tekabül etmektedir.⁴³

Destansı tarzda tarih yazanlar, çoğunlukla tarihçilerin beklentilerine göre değil kendi

40 Ebülğazi Bahadır Han, s. 58 vd.

41 Ekber N. Necef-Ahmet A. Annaberdiyev, *a.g.e.*, s. 142.

42 A. Zeki Velidi Togan *a.g.e.*, s. 71-74; Ebülğazi Bahadır Han, s. 75-78.

43 Krş. S. G.. Agacanova, *a.g.e.*, s. 227.

anlayışları ve istekleri doğrultusunda yazmışlardır. Bu tarz eserler ancak bir tarihçinin çıkıp tetkik ettiği konuda sorularına yanıt aramaya başlamasıyla kaynak işlevine kavuşmaktadırlar. Fuad Köprülü'nün de ifade ettiği gibi: "Halk muhayyilesinin yarattığı menkıbeler daima hakikat cüz'ünü de içine alır; yani, herhangi bir şahsiyetin veya bir hadisenin umumi vicdana akseden şeklini olduğu gibi gösterir. Tarihçinin vazifesi, önce bu menkıbevi şekli tasvir ve sonra o şahsiyetin veya o hadisenin tarihi mahiyetini tespit ve yaşatmaktır. Birinci vazife layığıyla yerine getirilecek olursa menkıbeyi hakiki ölçülerine çevirmek ve indirmek çok kolaylaşır"⁴⁴

Bizler kaynakların incelenmesi neticesinde sorularımıza alacağımız yanıtlara göre, Selçukluların kendiliğinden mi yoksa tesadüfen mi ortaya çıktığına hükmedemeyiz. Kaynaklarda tafsilâtı bilgilere rastlanmasa da tarihçilerin genel kanısına göre Selçuklular, Sir Derya Oğuz Yabgu Devleti'nde meydana gelen sosyal ve siyasal birtakım huzursuzlukların sonucu olarak açığa çıkan şiddetli bazı iç çatışmaların gelişmesiyle Cend yakınlarına göç edip yerleşmişlerdir.⁴⁵

Cend şehri o sırada Oğuz yabgusunun idaresinin zayıf bulunması dolayısıyla Selçuk Bey için çok müsait bir muhittir. Yabgunun Cend şehrinde hâkimiyeti sadece yılda bir defa gelen memurlarının vergi alması şeklinde belirlemektedir. Bu sıralarda İslâmiyet'in süratle yayılması ise daha mühim bir âmil yaratmıştır.⁴⁶ Şimdi Türklerin X. yüzyılın ortalarında kitleler halinde İslâm dinine geçmeleriyle ilgili kaynaklara geçirilmiş olan tarihsel demografi kayıtlarına bakalım. Bu kayıtların varlığı günümüzün pek çok tarihçisi tarafından bilinmektedir ve kayıtlar, bu konuyla ilgilenen Ortaçağ tarih araştırmacılarının yararlanması düşüncesiyle aktarılmıştır. Gerçekten de 200.000 çadır halkının, yani birkaç milyon insanın, 349 (960) senesinde, birden İslâm dinini kabulleri tarihi bir dönüm noktası manasına gelmektedir.⁴⁷ İbn Havkal'ın belirttiği üzere "Cend ve Hvâre'de Oğuz sultanının idaresi altında yaşayan Müslümanlar"⁴⁸ var idi ve onun memurları, vergi almak maksadıyla oraya geldikleri zaman Selçuk: "Müslümanlar kâfirlere harac vermez" düşüncesi ile bu memurları kovarak yabguya karşı cihada başlamıştı.⁴⁹ İbnü'l-Esîr⁵⁰, Ahmed b. Mahmûd⁵¹, Mîrhond⁵² gibi müellifler Selçukluların bu mücadelesinden bahsetmekte ve yabgunun vergi tahsildârlarına (*âmil*) vergi vermeyecek derecede kuvvetlendiğini nakletmektedirler.

44 M. Fuad Köprülü, *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, hzl. Orhan F. Köprülü, Akçağ Yay., Ankara 2003, s. 85.

45 Selçuk Bey'in Cend'e gelişi hakkında bkz. İbnü'l-Esîr, X, s. 362; el-Hüseyinî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 4 vd.; Ebü'l-Ferec, I, s. 292; Mîrhond, II, s. 653.

46 Osman Turan, *a.g.e.*, s. 42.

47 İbnü'l-Cevzi, *el-Muntazam*, Cüz 14, Tahkik, Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata, *Dâriü'l-Kitâbü'l-İlmîyye*, Beyrut 1412 (1992), s. 127; İbnü'l-Esîr, VIII, s. 359; Münecimbaşı, *Câmiü'd-düvel Selçuklular Tarihi*, I, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000, s. 3.

48 İbn Havkal (*Kitâbu Suretü'l-arz*, s. 512)'dan naklen Ramazan Şeşen, *a.g.e.*, s. 239.

49 Mîrhond, II, s. 653.

50 İbnü'l-Esîr (IX, s. 362), Selçuk'un Cend taraflarında ikâmet ederken, henüz İslâmiyeti kabul etmemiş olan Türkler üzerine sefere çıktığından bahsediyor. Gayrimüslim Türklerin hakanı o civardaki Müslümanlardan haraç almaktaydı. Selçuk, hakanın âmillerini oradan kovmuş ve bu bölge Müslümanların eline geçmiştir.

51 Ahmed b. Mahmûd'un ifadesine göre (I, s. 5), Selçuk kâfir âmillerinin kimini katl, kimini esir etmiş, mahsulleri ele geçirmiş ve Yabgu dahi ondan tarif edilemeyecek derecede korkmuştur.

52 Mîrhond, II, s. 653. O sınırlardaki Türkler Selçuk'a mal ve asker yardımı yapmışlardır.

Bu kayıtlara baktığımız zaman, henüz gayrimüslim olan Oğuz yabgularıyla Müslüman Selçuklular arasındaki husumetin varlığı, derecesi ve sonraki dönemde devamıyla ilgili spekülasyon yürütebileceğimiz sorunların hepsinin yanıtını keşfedebilecek duruma gelmekteyiz. Sorularımız yeni bulguları ortaya çıkardıkça bunların yeni ciddi soruları ortaya çıkardıkları da doğrudur. Bu konuda bilgi veren kaynaklar, verdikleri haberlerin çoğunu Selçuk Bey'in İslâmiyetle olan ilişkisine sarf etmişlerdir; zaten Selçuk Bey'in çağdaşı olan Oğuz Yabgusu'un kimliği sorununun araştırmacıların ilgisini çekmesinin sebebi de budur. Böyle bir araştırmada ise kesin sonuca ulaşmak imkânsızdır. Söz konusu durumda Oğuz Yabgu Devleti tarihinin Selçuklularla ilgili önemli bir kısmının berraklığa ulaşamadığını, ayrıntılı bilgi veren kaynakların mevcut bulunmadığını kabul etmemiz gerekmektedir. Demek ki bu konudaki bir araştırma, Sirderya etrafında ortaya çıkan Selçuklular hakkındaki haberleri toplamaktan ziyade, yoğun şekilde yorum yapmayı ve fikir yürütmeyi gerektirmektedir.

II. Selçuklular ve Şâhmelik

Tarihî kaynaklar, Selçukluların, gayrimüslim Oğuzlarla, Müslüman Karahanlılar ve Samaniler arasında siyasal bakımdan temayüz etmeye başladıklarını kaydetmektedirler. Sözelimi Samaniler'in Karahanlılara karşı hudutları üzerinde, Buhara-Semerikand arasında Selçuklulara bir yurt verdiğini; fakat Selçuk Bey'in bu yurda göçmeden önce, takriben 20-30 yıllık bir mücadele hayatından sonra Cend'te öldüğünü ve orada defnedildiğini aktarmaktadırlar.⁵³

Selçuk'un birkaç çocuğu vardı; fakat sayıları ve adları hususunda tarihçiler arasında ihtilâf söz konusudur. Kazvîni'ye göre Selçuk'un adları İsrail, Mikail, Musa ve Yunus adında dört oğlu vardı ki burada zikredilen Yunus aslında Yusuf'tur.⁵⁴ Ebu'l-Fidâ ve İbnü'l-Esir ise Arslan, Mikail ve Musa olmak üzere yalnızca üç isim vermektedirler.⁵⁵ Mîrhond; Mikail, Musa ve Arslan Yabgu diye saymakta ve genç yaşta ölen başka bir oğlundan da bahsetmektedir ki bu da Yusuf adlı dördüncü oğludur.⁵⁶ Bondâri ve El-Hüseynî'ye göre de Selçuk'un dört oğlu olup dördüncüsü Yinal unvanlı Yusuf'dur.⁵⁷ Keza Reşidüddîn Fazlullah da Yusuf'u zikretmiştir.⁵⁸

53 İbnü'l-Esir, IX, s. 362; el-Hüseynî, s. 2; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 5; Zahirüddin Nisâbüri, Selçuknâme, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332, s. 11; Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih (Selçuklu Tarihi)*, terc. Erkan Göksu-H. Hüseyin Günes, Selenge Yayınları, İstanbul 2010, s. 72; Mîrhond, II, s. 653; Şebânkârei, *Mecmâü'l-ensâb*, tashih Mîr Hâşem Muhaddîs, Müessesesi-i İntişârât-Emîr Kebîr, Tahran 1363 hş., s. 96; Kaynakların Sultan Alparslan'ın Türkistan seferi esnasında Cend'e kadar varıp, dedesi Selçuk'un mezarını ziyareti hakkındaki kayıtlarına göre, Selçuk Bey'in Cend'de medfun bulunduğu kesinleşmiş olmaktadır. Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, II, (2009), s. 110; Cend şehri Selçuklular nezdinde geleneksel bir değer kazanmış ve Sultan Sancar'ın "Menşûr-ı Vilâyet-i Cend" başlıklı bir münşeât belgesinde, Cend için "Devletimizin başlangıcı ve mebdei, aziz belde" sıfatları kullanılarak bu husus ifade edilmiştir. Bahâeddîn Muhammed b. el-Müeyyed el-Bağdâdî, *et-Tevessül ile't-Teressül*, neşr. A. Behmenyâr, Şirket-i Semâmi-i Çâp, Tahran 1315 hş., s. 14-16.

54 Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, neşr. Abdülhüseyn Nevâî, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1381, s. 426.

55 Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fî Ahbâri'l-Beşer*, neşr. Yahya Seyyis Hüseyin, 2. Cüz, Dârü'l-Maarif, Kahire (tarihsiz), s. 234; İbnü'l-Esir, IX, s. 362.

56 Mîrhond, II, s. 653.

57 Bondâri, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, çev. K. Burslan, TTK, Ankara 1999, s. 6; el-Hüseynî, s. 12.

58 Reşidüddin Fazlullah, *Câmi'ü't-tevârih (II. Cild, 5. Cüz, Selçuklular Tarihi)*, neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999,

Burada geleneksel Selçuklu tarihini kronolojik olarak takip etmeyi bir tarafa bırakıp Ali Han oğullarıyla Selçuklular arasındaki ilişkileri keşfetmeye devam edelim. Gerçekten de Ali Han oğullarıyla Selçuklular arasındaki husumetin, Selçuk Bey'in İslâm beldelerine doğru göç etmesinden itibaren devam ettiği açık bir biçimde görülmektedir. Öyle ki kaynakların naklettiği aşağıdaki bilgilerden bu husumetin nasıl sürdüğü hakkında bazı sonuçlar çıkarabiliriz. Meselâ, Selçuk'un oğullarından biri olan Yusuf Ynal'ı öldüren (420/1029) Alpka Bârânî'nin Maverâünnehir'de Selçuklulara karşı Karahanlı Ali Tegin'in safında savaştığını kaynaklardan öğreniyoruz. Tuğrul Bey ve Çağrı Bey ise buna mukabil, 421 (1030) yılında amcaları Yusuf'u öldüren Alpka Bârânî üzerine yürümüş ve onu öldürmüşlerdir. Çağrı Bey'in oğlu Alparslan da bu sıralardadoğmuştur.⁵⁹ Mîrhond'un kaydetmiş olduğu Bârânî nisbesine bakılırsa Alpka'nın Yengikent Yabgusu Bârân'ın oğullarından veya torunlarından biri olduğu düşünülebilir. Dolayısıyla Alpka ile Oğuz Yabguları arasında akrabalık bağı kesinleşmiş olmakla birlikte bu akrabalığın derecesi tespit edilemez. Konumuzla ilgili olarak bu bilgilerden çıkan sonuca göre, Bârânî ailesiyle Selçuklular arasındaki düşmanlık devam etmekte, Ali Tegin ise Selçuklulara karşı Oğuz hâkimlerinin gücünden faydalanmaya çalışmaktadır.

Faruk Sümer bir makalesinde, destansı kaynaklarda adı geçen Ali Han'ın oğullarının Cend yöresindeki Oğuzların başına gönderilmiş ve Şâhmelik olayının Oğuz elinde bir çözülme ve dağılma yaratmış olabileceğini tespit etmiştir.⁶⁰ Bundan yola çıkarak biz de Oğuzlardaki bu çözülmenin basit bir siyasal hareket olmadığı, Selçuk Bey'e bağlı bir grup Oğuzların tüm yaşam tarzlarında görülen bir değişimi yani fiilen bir din değiştirmeyi yansıttığı sonucuna varabiliriz. Şâhmelik'in ismi ve Alpka Bârânî'nin de Karahanlılar safında savaştığına bakılırsa bunların da Müslüman oldukları anlaşılır. Fakat kaynaklarda bu hususa dair sarıh kayıtlar mevcut değildir.

O halde Sümer'in işaret ettiği Şâhmelik'in sadece hakkında spekülasyonlar yapılan destansı bir şahsiyet olmadığı anlaşıldığına göre, tarihte fiilen oynadığı rolün izlerini sürerek Selçuklu Oğuzlarını katletmesi bahsine girebiliriz. Selçuklu tarihinin bu ilk devirleri, esip gitmiş bir fırtınanın bıraktığı izlere benzer. Bu fırtınanın izleri, sonradan gelen başka bir fırtınayla yok olup gitmiş olabilir. Fakat bu fırtınanın Selçuklular üzerinde yarattığı hasar o kadar derindir ki yıllar sonra bile izleri görülebilmektedir.

Şâhmelik ile Selçuklular arasında geçenleri anlamak ve bu konudaki düşüncelerimizi aktarmak için muhtaç olduğumuz şey, Selçukluların Karahanlılar ve Gazneliler arasındaki konumunu gözler önüne seren bütünlüklü bir tablodur. Çünkü konumuz sadece Şâhmelik ile Selçuklular arasında geçen bir olayı keşfetmek değildir. Kaynaklar Şâhmelik olayına kadar geçen

s. 5. Krş. Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, I, çev. Ali Genceli, Hilal Yay., Ankara 1971, s. 73; Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasî Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/1, (2012), s. 20.

59 Buhara hâkimi olan Karahanlı Ali Tekin Selçukluları birbirine düşürmek suretiyle mağlûp etmek için hileye baş vurdu, Yüsuf'a pek çok vaatlerde bulunarak, onu kendi tarafına çekip, ülkesindeki bütün Türklerin reisliğine getirerek, birçok iktâlar tevcih etti, ayrıca "Emir İnanç Yabgu" lâkabını verdi. Fakat sonra, plânı işe yaramayınca da onu öldürttü. İbnü'l-Esir, IX, s. 363 vd.; Mîrhond, II, s. 656; Münecimbaşı, I, s. 7 vd.

60 F. Sümer, "X. Yüzyılda Oğuzlar", s. 158.

sürede Karahanlılar, Gazneliler ve Hârezm valileri arasındaki olaylar hakkında aydınlatıcı bilgi vermektedirler.

Yukarıda bahsettiğimiz gibi Selçuklular, Ali Tegin'in şahsında Oğuz Yabgu kumandanıyla mücadele ederken akabinde Ali Tegin'den tattıkları mağlubiyet üzerine Hârezm sınırlarına ve Horasan'a doğru sokulmaya başlamışlardır.⁶¹ Ancak, öyle görünüyor ki 1030 yılı olaylarından sonra Ali Tegin, Gaznelilere karşı Selçukluların kendisine iltihak etmelerini sağlayabilmiştir. Beyhakî'nin verdiği bilgiye göre, Mâverâünnehir hâkimiyeti için Gazneli Sultan Mesûd'un Hârezm valisi Altuntaş'la Ali Tegin arasındaki Debûsiye savaşında Selçuklular, Karahanlı saflarında bulunuyorlardı (423/1032). Bu savaşın sonucunda iki taraf da netice alamamış ve bir mütareke yapıldıktan sonra ordusuyla çekilmekte olan Altuntaş vefat etmiştir.⁶²

Altuntaş'ın ölümü durumu değiştirmiştir, zira oğlu Harun⁶³, Ali Tegin ile ittifak yaparak Gazneliler'e karşı istiklâl savaşına girmiştir. Gazneliler'e karşı kurulan Ali Tegin ve Hârezmşâh Harun ittifakına Selçuklular da katılmıştır.⁶⁴ Bu sayede yazın konakladıkları Nûr-u Buhârâ'dan kışı geçirmek üzere Hârezm'e gelme imtiyazı almışlardır.⁶⁵ Sultan Mesûd, Harun'un 425 yılı Ramazan ayının 23'ünde (11 Ağustos 1034) Cuma günü hutbeyi değiştirdiği, Emîrin adının hutbeden çıkarılmasını kendi adının okunması için emir verdiği haberini almıştır. Mesûd ne yapacağını şaşırır. Çünkü Horasan karışık olduğundan Hârezm üzerine yürüyüp orasını zapt etme imkânı yoktur. Vezir ve Bunası Müşkân ile baş başa müzakereler yaparak kendi tarafından Hârezm'de bulunan adamlarına Harun'un aleyhine yürümeleri ve vücudunu kaldırmaları için küçük mülattifeler göndermeye karar vermiş; fakat bunların hiçbiri fayda sağlamamıştır. Bu fırsattan istifade Tuğrul ve Çağrı Beylerin idaresindeki Selçuklular, Harun'un yardımı ile birçok mühimmat, hargâh, deve, at ve sayısız koyunlarla Hârezm sınırlarına gelip dayanmışlardır. Harun bunlara Ribatı Mâşe ve Şeremân'da mer'alar ve münbit yerler vermiş, hediyeler göndermiş ve

61 Ali Tekin de askerlerini topladı; kendisi, çocukları ve eli silâh tutan adamları hep birlikte Selçukluların üzerine yürüdüler. Ülke halkından çok sayıda insan da onlarla beraber Selçukluların peşine düşmüştü. Böylece Selçukluları her taraftan kuşattılar ve onlara ağır bir darbe indirdiler. Bu büyük savaşta çok sayıda Selçuklu askeri öldürüldü, malları ve çocukları ele geçirildi, çoluk çocukları esir alındı. Nihayet zaruretler onların tekrar Horasan'a geçmelerine sebep oldu. İbnü'l-Esir, IX, s. 364.

62 Bu savaşta Hârezmşâh'a da bir ok isabet etti. Hârezmşâh bundan ziyade sarsıldı ve ertesi gece öldü. Bunun üzerine Hâce Ahmed Abdüssamed gibi bir iş adamı başa geçti, Hârezmşâh'ın ölümü her tarafa yayılmadan o gece Ali Tekin ile sulh yaptı. Beyhakî, *Tarih-i Beyhakî*, neşr. Said Nefisi, Tahran 1352, s. 422-425.

63 Harzemşâh olarak Harun'a, babasının hil'atının yarısı kadar kıymeti ve muhteşem bir hil'at hazırlanıp 8 Cemâziyülevvel 423/22 Nisan 1032'de kendisine giydirildi. Beyhakî, s. 428.

64 Gazneli Sultan Mesûd Büst'e gelip Deşt-i Lengân köşküne indikten sonra Horasan'dan mektuplar geldi, bunlarla Türkmenlerin, Merv ve Serahs sınırlarına kadar geldiklerini, memurların ve şahnenin onlara karşı koymak ve onları defetmek hususunda aciz olduklarını bildirdiler. Suri de: "Eğer Emîr olanca sur'atle gelip yetişmezse -Tanrı saklasın- Horasan elinden gidecektir; çünkü düşmanlar gizlice Ali Tekin'den ve Harun'dan yardım görüyorlar; hatta Hârezm'den Harun'u Ali Tekin kışkırtıyor, bundan başka Harun Hârezm'den Merv'e gelmek, Ali Tekin de Tirmiz ve Belh'e geçip orada birbirleriyle görüşmek ve birleşmek üzere aralarında kararlaştırdıklarını söylüyorlar" diye haber gönderdi. Beyhakî, s. 526.

65 Cüzcâni, *Tabakât-ı Nâsri Selçuklular*, Tercüme ve Notlar, Taşhan Kitap, Tokat 2011, s. 18. Krş. Ömer Soner Hunkan, "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, S. 40 (Kış/2007), s. 48.

onlara: “Siz burada istediğiniz gibi rahat ediniz; ben Horâsân üzerine yürümek istiyorum, siz de hazırlanınız ben Horâsân üzerine yürüyeceğim vakitte siz de benim ordumun mukaddimesinde yürüyünüz” demiştir. Bunlar bu yerlerde rahat ve emin bir halde kalmıştır.⁶⁶

Öyle görünüyor ki, Türkmenler, Hârezm ile Gazne arasındaki irtibatı fiilen kesmiş oldukları için Gaznelilerin Hârezm hâkimiyeti tehlikeye düşmüştür. Bundan yola çıkarak Harun'un bağımsızlık teşebbüsünün basit bir siyasal hareket olmadığı sonucuna varılabilir. Selçuklular ise kendilerine gösterilen menfaatler mukabilinde âdetâ Hârezmşâh'ın emrine girmişlerdir.⁶⁷ Selçukluların Harun'la anlaşmalarında devlet olma yolundaki asıl amaçlarının elbette büyük payı vardır. Selçuklu beyleri bu amaçları doğrultusunda hem Ali Tegin ile hem de Hârezmşâhlarla dostane ilişkilerini sürdürmektedirler. Selçuklular, her kış Vezir Abdüssamed'in aracılığı ile ailelerini, çadırlarını ve sürülerini alarak Hârezm'e göç etmiş ve bahara kadar orada kalmışlardır.⁶⁸ Ali Tegin ve Harun'un oluşturduğu ittifak sistemi aynı zamanda Balhan Türkmenlerinin beyleriyle de gizlice görüşmektedir. Gazneliler için büyük tehlike arz eden bu ittifak uyarınca Ali Tegin, 1034 kışında Selçuklu süvarilerini Belh ve Toharistan taraflarına sevk etmiştir.

Türkmenler Belh ve Toharistan tarafını zorlamıştır. Yine bu sıralarda kuvvetli bir Türkmen alayı Tirmiz hududuna gelip Kûbâdiyân'da pek çok fesat çıkarmış, her tarafı yağma ederek pek çok hayvan götürmüştür. Gazneli Hâcib Beg Tegin bunları tam silahlı büyük bir kuvvetle aralarına düşerek kovalamış ve süratli bir yürüyüşle Şaburkan hududunda bunlara yetişerek savaşa tutuşmuştur. Savaş sabahın kuşluk vaktinden, ikinci vakti geç zamana kadar devam etmiştir. İki taraftan, hususen Türkmenler tarafından çok insan ölmüştür. Nihayet bunlar bozguna uğrayarak çöllerin yolunu tutup kaçmak istedilerse de Beg Tegin arkalarını bırakmamış, fakat okla yaralanarak ölmüştür. Sonunda Mesûd'un gönderdiği Emîr Ali Abdullah onları itaat altına alıp onlarla mukavele yapmış, sonra da Belh tarafında gitmiştir. Bu muvaffakiyeti dolayısıyla orada devletin nüfuzu birleşmiştir.⁶⁹ Selçuklular, Hârezm ve Mâverâünnehr'den çıkmakta geç kalan Ali Tegin'in ordusuyla buluşamamış ve dolayısıyla müttefiklerin harekât planları başarıya ulaşamamıştır.⁷⁰

Kanaatimizce bu başarısızlığın pek çok sebebi vardır ve Beyhakî'den edindiğimiz bilgilere göre bunlardan birisi de Gaznelilerin müttefiklerin azasından biri olan Harun'un etrafında

66 Burada verilen gün milâdî takvime göre Pazar gününe tekabül etmektedir. Cuma olabilmesi için 9 Ağustos olması gerekmektedir. Bu duruma göre hutbe 9 Ağustos Cuma günü kesilmiş; fakat Sultan Mesûd hutbenin kesildiğini iki gün sonra haber alabilmiştir. Beyhakî, s. 696; İbnü'l-Esir, IX, s. 364.

67 M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 1993, s. 146-149.

68 Bu hususta Selçukluların Gaznelilere yazdıkları bir mektupta şu ibare vardır: “Biz şimdi büyük Sultan dünyanın sahibi, velinimet Emîrin himayesine sığınıyoruz, siz halimizi Hâce Abdüsemmed'e yazınız, o bize şefaet etsin; o bizimle dosttur, o her kış, bahara kadar Hârezmşâh Altıntaş ve bizim kavim ve kabilemize yardım eder, hayvanlarımıza kendi vilâyetinde yer verirdi. Eğer Hâce-i Büzürk yardım eder ve yüce rey de muvafık görürse, bizden bir kişi dergâhta bulunsun ve diğerleri Emîrin ferman buyuracağı bir hizmetle meşgul olsun. Biz de Emîrimizin sayesinde rahat edelim, Nesa ve Tera vilâyetleri çölün başında kâindir. Bu vilâyetler bize verilsin, biz de ev ve barkımızı oraya nakledelim, rahat edelim”. Beyhakî, s. 573.

69 Beyhakî, s. 535. Krş. V. V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990, s. 317.

70 Agacanov, *a.g.e.*, s. 295.

çevirdikleri entrikalardır. Sözgelimi Abdüssamed, Gazneli Vezîr Hâce Bunasr Beşgâşî'ye yazdığı mektubunda şu mesajı iletmektedir:

*“Yüce devletiniz sayesinde birçok altın sarf edildi, iş o dereceye getirildi ki bu karabahtlı Harun, Hârezmîden Merv'e gitmek istediği vakitte kendisine biat eden gûlâmlar, bu kulunuzun mutemet adamlarıyla beraber onu öldürecekler; Harun öldüğü vakitte onun bu teşebbüsü tabii suya düşecek ve maksadına erişemeyecek. Kulunuzun oğlu Abdülcebbar gizlenmiş olduğu yerden çıkıp şehri zapt ile orduyu kılıçlarla teçhiz edecek, onu dinar sarfıyla kuvvetlendirecek”.*⁷¹

III. Şâhmelik'in Selçuklu Katliamı

Bu sırada Selçuklular tarihi bakımından olduğu kadar bütün ittifak sistemi ve bu sistemin müteveccih olduğu Gazneliler Devleti açısından da mühim bir hâdise vuku bulmuştur.⁷² Müttelikler harekete geçmeye hazırlanırken üçlü ittifakın azasından olan Ali Tegin'in öldüğüne dair şayialar etrafa yayılmaya başlamıştır.⁷³ Bu haberi Amûl'da bulunduğu sırada alan Sultan Mesûd'un devlet adamlarına göre Ali Tegin, çok akıllı, mert, tecrübeli bir adamdır, herkesle iyi bir siyaset yürütmeyi bilir ve Türkmenlerin kendisi için iyi bir yardımcı kuvvet olacağını bildiğinden onları güzel sözlerle kendine bağlar. Çünkü onlar kendisinden ayrılırsa zayıf düşeceğini anlamıştır. O gittikten sonra bu vilâyet iki zayıf çocuğun elinde kaldı. Duyduklarına göre sipahsalar Ali Tegin'in Selçuklular, bu iki çocuk ve onların yardımcılarıyla arası iyi değilmiş! Aradaki bu gerginliğin artmış olması ihtimali vardır, bu cihetten Selçuklular oraya ve Hârezm'e gidemezler. Eğer Harun bu zamana kadar oraya giderse onu öldürürler ve oranın asayışı bozulur. Şâhmelik de oradadır; bu da Selçuklulara büyük düşmandır. Onların Horasan'dan başka gidecek yerleri yoktur, yine onların Horasan'a gitmelerinden korkulur; çünkü onlar herhalde bendeleri olan Buka, Yağmur, Göktaş ve diğerlerinin burada olduklarını işitmiş olacaktırlar.⁷⁴

Yalnız Beyhakî'nin, Ali Tegin'in ölümü ile Şâhmelik'in Selçukluları katliama tâbi tutmasına dair verdiği bilgiler arasında kronolojik bakımdan ciddi uyumsuzluklar vardır. Örneğin birçok araştırmacı, Selçukluların Şâhmelik tarafından katledilmesi olayını ısrarla Ali Tegin'in ölümünden sonraki bir olaymış gibi yorumlamışlardır. Aynı şekilde, bu katliam olayıyla ilgili pek çok tartışma, sırf Beyhakî'nin verdiği tarihler nedeniyle çıkmaza girmiştir. Beyhakî'nin naklettiği haber şöyledir:

“Fakat Ali Tegin öldükten sonra oğulları bunlara fena muamele ettiler. Bunun için artık

71 Beyhakî, s. 533.

72 M. A. Köymen, *a.g.e.*, I, s. 149.

73 6 Cemaziyelahir 426/18 Nisan 1035 Cuma günü Belh'den gelen bir mektup ile Ali Tegin'in öldüğü ve o nevâhînin idaresinin büyük oğlunun eline verildiği haber alındı. Beyhakî, s. 565; Omeljan Pritsak, “Die Karachaniden”, *Der Islam*, 31 (1954), s. 35; Ekber N. Necef, *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005, s. 316; Ö. S. Hunkan, *a. g. m.*, s. 58.

74 Beyhakî, s. 542. Krş. M. A. Köymen, *a.g.e.*, s. 149.

*bunlar Nur-u Buhara'da kalmadılar. Selçukilerle Şâhmelik arasında kan meseleleri ve düşmanlıklar vardı, Şâhmelik'in casusları kendisine bunların buralara gelip yerleşmiş olduklarını bildirdiler. Bunun üzerine Şâhmelik çöllerin ortasında kâin olan vilâyeti Cend'den kalkıp bir seher vakti, kuvvetli bir ordu ile birdenbire Türkmenlerin üzerine hücum ile hepsini yakalayarak bunlardan yedi-sekiz bin kadarını kesti, birçok kadın, çocuk ve at aldı. Bunun üzerine Türkmenler Şâhmelik'in heybetinden korkarak Hârezm tarafından çekildiler, kış mevsimi olduğundan buzlarla örtülü olan Ceyhun'u geçip Ribât-ı Nemek'e geldiler*⁷⁵

Görüldüğü gibi Beyhakî, Ali Tegin'in ölüm haberini, 1035 yılı olaylarında vermekte; ancak Selçukluların katledilmesi meselesini 1034'e tarihlendirirken, aynı zamanda bunun Ali Tegin'in ölümünden sonra vuku bulduğunu anlatarak ciddî bir kronolojik örtüşmezliğe sebep olmaktadır. Herhalde ölümünün Belh'ten gönderilen bir mektupla Amûl'daki Sultan Mesûd'a bildirilmesiyle aradan bir müddet geçtiği için böyle bir kronolojik karışıklık husule gelmiş olmalıdır.⁷⁶

Bu cümleden olmak üzere Sultan Mesûd, Ali Tegin'in çocuklarının muhtemel saldırılarını önlemek üzere Emîr Sipahsalar Ali Day'e'nin Belh'e gitmesini ve yolları muhafaza altında bulundurmasını, her türlü ihtiyatî tedbiri alması için kendisine mektuplar yazılmasını emretmiş; yine bu maksatla Tirmiz kalesi kutuvaline Serhenk Ebu Nasr ve Bulhasan'a da ihtiyat üzere bulunmaları bildirilmiştir. Bu zamanda Kutuval Sultan Mahmud'un adamlarından olan Kutluğ Tegin'dir. Aynı hafta içinde Dehistan, Nesa ve Ferâveden yine Türkmenlerden bir güruhun bir şeyler kapıp kaçmak için çöllerden Dehistan'a indiklerine dair mektuplar gelmektedir.⁷⁷

Kronolojik tezatları tespit edebilmemiz için, kaynaklardaki bilgilerle birlikte şüphesiz hayal gücüne de ihtiyacımız vardır. Selçukluların bu zor dönemlerini konu alan araştırmalar, sadece kaynaklardaki bilgilerin azlığı ve karışık olmaları yüzünden eksik kalmıştır. Meselâ İbnü'l-Esîr, Selçukluların Ceyhun'u geçince Hârezmşâh Harun'un onları kendisiyle iş birliği yapmaya ve tek bir el halinde birleşmeye davet ettiğini; bunun üzerine Tuğrul Bey ve kardeşi Çağrı ile amcası Musa Yabgu'nun Hârezmşâh Harun'un yanına gittiklerini, Harun'a güvenip, ondan kendilerine bir zarar gelmeyeceğine inandıklarını nakletmektedir. İbnü'l-Esîr, Hârezmşâh Harun'un Selçuklulara suikast yaptığı, Mîrhond ise Harun'un Şâhmelik'e mektup yazıp onu Selçuklular üzerine yürüttüğü kanaatindedirler.⁷⁸ Ancak bu kanaatler, Beyhakî'nin verdiği bilgilerle kesinlikle mutabık değildir. Çünkü Beyhakî, Selçukluların katliamından Hârezmşâh Harun'un çok müteessir olduğunu ifade etmektedir.⁷⁹

Fakat Gazneli, Selçuklu, Hârezmşâh, Şâhmelik arasındaki ilişkileri tam olarak anlamak için bilgi ve tahayyül gücü yeterli değildir. Bizim yapmamız gereken şey, bütünlüklü siyasal davranışları tercihen tutarlı bir şekilde tahlil etmektir. Bu siyasal davranışların tahlili, bu

75 Beyhakî, s. 697 vd.

76 Bu konunun kritiği için ayrıca bkz. Ö. S. Hunkan, a.g.m., s. 71 vd.

77 Beyhakî, s. 565.

78 İbnü'l-Esîr, IX, s. 364; Mîrhond, II, s. 657.

79 Beyhakî, s. 697.

konuda daha tafsilâtlı bilgiler veren Beyhakî'ye göre oluşturulabilir. Beyhakî'nin Selçukluların yukarıdaki baskından sonraki durumlarını tafsil eden bir örnek şöyledir: “Bunların atları çıplak idi. Ribât-ı Nemek yanında büyük bir köy vardı; ahalisi çok idi, köylülerin gençleri bunların buraya kaçtıklarını işittikleri vakitte: ‘Kalkıp gidelim bunları öldürelim, Müslümanları bunların ellerinden kurtaralım.’ dediler. Aralarında doksan yaşında bir ihtiyar vardı. Herkes onun sözünü tutar ve kendisine saygı gösterirdi. Bu ihtiyar, gençlere: ‘Ey delikanlılar! Bu felâketzedeler gelip size sığınmışlar bunları öldürmeyin; bunlar göreceklere kadar felâket görmüşlerdir. Görüyorsunuz ki ne kadınları kalmış ne evlatları ne de hayvanları” diye nasihat etmiştir. Bunun üzerine delikanlılar bu işten vazgeçmiştir. Bu dünyanın ahvali ne kadar acayıptır. Bu köylüler bunları nasıl öldürebilirler? Hâlbuki Tanrı bunların bu kadar şevket ve haşmet, vilâyet sahibi olmalarını takdir etmiştir. Tanrı istediğini yapar, istediğine hükmeder. Bu haber Harun'a eriştiği vakit canı çok sıkılmış; fakat belli etmemiştir. Gizlice Selçuklulara haber göndererek vaatlerde bulunmuş ve onlara: ‘Siz yine geliniz, başka adamlar getiriniz. Ben size verdiğim sözlerde duruyorum’ diye bildirmiştir. Selçukîler bu haberle sevinmiş, Ribât-ı Nemek'den kalkıp yine yurtlarına gelmişlerdir. Bu aralıkta çocukları, mühimmatları, hayvanları ve diğer şeyleri çoğalmış, bir saltanat ve saray kurmak için bir şeyleri kalmamıştır. Buraya başka insanlar da gelmiştir.

Diğer cihetten Harun, Şâhmelik'e bir elçi göndererek kendisine çıkışır: ‘Buralara geldin, bana mensup ve benim askerim sayılan bir kavmi vurup kırdın. Eğer bunlar sana evvelâ bir fenalık yapmış olsalar bile sen onlara bunu yapmamalı idin, mademki böyle bir harekette bulundun şimdi bana gel görüşelim, barışalım, aramızda bir muahede yapalım, sen benim ol ben senin olayım. Ben senin Selçukîler ile aradaki düşmanlığı kaldırmak için elimden geldiği kadar çalışayım, benim önümde yapılacak mühim işler var; Horâsânî zapt etmek fikrindeyim.’ dedi. Şâhmelik ise ‘Bu çok doğru ve muvafıktır, ben Ceyhun'un bu tarafındayım, sen hareket et, öteki tarafa in, elçiler aramızda gidip gelsin. Bunlar vasıtasıyla kararlaştıracağımız şeyleri kararlaştıralım, muahede yapıldıktan sonra ben kayığa biner Ceyhun'un ortasına gelirim. Sen de böyle benim gibi oraya gel görüşelim. Ben ordumdan kuvvetli bir fevç asker sana veririm, bunlar sana yapmak istediğin işlerde yardım ederler; sonra ben vilâyetim olan Cend'e dönüp giderim. Fakat şu şart ile ki, bana Selçukîler hakkında bir söz söyleme; çünkü benim onlarla barışmak ihtimalim yoktur. Onlarla benim hesabımı görecektir kanlı kılıçtır, ben bununla onlarla hesaplaşacağım, bakalım Tanrı ne gösterir.’ cevabını gönderir. Harun bu cevap ile sükûnet bulur. Şâhmelik ile görüşmek için otuz bin süvari piyade ve birçok köleden mürekkep kuvvetli bir ordu, muhteşem bir debdebe ve darat ile hazırlanıp 425 yılında Zilhicce'nin çıkmasına üç gün kala (12 Kasım 1034) yola çıkarak Ceyhun'un kıyısında Şâhmelik'in indiği yerin karşısındaki yere inip ordugâhını kurar. Şâhmelik, Harun'un bu büyük orduyla mühimmatını görünce korkmuş ve kendi güvendiği yakın adamlarına: ‘Biz başımıza büyük iş çıkardık. Şimdi muvafık olan, bu hükümdar ile barışmaktır. Biz nasıl olsa düşmanlarımızı kahrettik, maksadımız hasıl oldu. Şimdi barışıklık yapalım sonra dönüp gidelim, yanlış bir harekette bulunmayalım. Aramızda bu Ceyhun'un bulunması, bizim için büyük bir nimettir.’ demiş ve bunlar da Şâhmelik'in fikrini doğru bulmuşlardır. Bunun üzerine her iki taraf arasında elçiler gidip gelmiş ve muahede yapmaya muvafık olmuşlardır. İki melik, kararlaştırdıkları gibi Ceyhun'un ortasına gelip birbirleriyle görüşmüş ve sonra hemen dönüp gitmiştir.⁸⁰

80 Beyhakî, s. 697 vd.

Yukarıda bahis mevzuu ettiğimiz izahattan, daha Selçuk Bey zamanında Sirderya Oğuzlarıyla yapılan mücadeleler dolayısıyla Şâhmelik'in kin ve düşmanlığının ilginç bir şekilde tamamen baki kaldığı gözlenmektedir. Başka bir deyişle, Şâhmelik'in Selçuklulara karşı standartlaşmış bu siyasal davranış biçimi, Gazneliler ve Hârezmşâh Harun ile yapılabilecek ittifak varsayımlarına göre de değişmemektedir. Diğer taraftan Harun'un Selçuklulara olan güveni de değerinden bir şey kaybetmemiştir. Çünkü ona göre kayıpları ne kadar fazla olsa da Selçuklular, Harun için önemli ve güçlü bir müttefikdir. Beyhakî'nin kayıtlarında Harun'un bu düşüncesini destekleyecek kanıtlar vardır. Nitekim Harun, Horasan'ı fethetmek üzere Gazneliler'e kalkışmadan önce, arkasında Gazneliler'in müttefiki bir devlet bırakmak istememiş ve Şâhmelik'i kaybetmek pahasına bile olsa Selçuklulardan vazgeçmemiştir. Bu da Harun'un Selçuklular ile olan ittifakında samimî olduğunu göstermektedir.

Beyhakî de Harun-Selçuklu ittifakı hususunda benzer noktaların altını çizmiştir: "Şâhmelik gece yarısı Harun'a haber vermeden kalkarak vilâyeti olan Cend'e gitmek üzere çöl yolunu tutar, acele gider. Harun onun memleketine eriştiğini haber alınca adamlarına: 'Bu Şâhmelik büyük bir düşman idi. Hârezm'e geldi, Selçukileri vurup kırdı, sonra benimle görüştü, aramızda barışıklık oldu. Kışın bu karla kaplı çöllerden onun tekrar buralara gelme ihtimali yoktur, biz artık buradan gidebiliriz. Ben Horasan üzerine yürümek istiyorum, önümde yapılacak mühim işler var. Onun gelme ihtimali olmadığından gidersem artık gözüm arkada kalmaz.' deyip döner. Hârezm'e gelerek ciddiyetle sefer hazırlığı yapmaya başlar. Kücat Cefrak⁸¹ ve Cincah'dan, birçok yerden askerler gelip toplanırlar. Böylece büyük bir ordu meydana gelir, Selçukilere de silah ve hayvan vererek orduyu kuvvetlendirdikten sonra onlara, Hârezm'in sınırında Bedir Han'da beklemelerini, Hârezm'den hareket edip beş altı menzil uzaklaştığı vakitte onların 3.000 süvari ile ordusuna katılmak suretiyle ordunun önünde Merv'e doğru gitmelerini, kendisinin arkalarından geleceğini bildirir. Bu haberler münhiler ve casuslar tarafından Emir Mesûd'a bildirildiği vakitte, vezir Bunasr ile baş başa müzakereler yapar ve tedbirlerde bulunur.

Harun hazırlığını bitirdikten sonra, 2 Cemaziyelahir 426/14 Nisan 1035 günü, Horasan'ı zapt etmek için büyük bir şevket ve azametle şehirden çıkar.⁸² Seraperde gelir, yüksek bir yere kurulur. Şükr Hadım saray kölelerinin ve birkaç serkeş piyadenin gelmesini beklemektedir. Harun da bunlarla beraber gelir. Bu saray köleleri hücum edip Harun'a mızrak, nahçeler ve debuslar vurarak yere sererler. Vuran köleler ve piyadeler kaçıp gittikleri zaman Harun hâlâ canlıdır. Şükr Hadım şaşırılmış bir halde koşup gelir, Harun'un cesedini yerden kaldırır. Henüz ölmemiş olduğunu gördükleri vakitte: 'Hâlâ canlı!' diye bağırlar. Bunun üzerine cesedini bir filin mahfesi üzerine yükletip şehre götürmek isterler. Bu hadise yayılınca orduda bir kıyamet kopar. Herkes can kaygısına düşer, kendini şehre atar. Ortalık öyle bir karışır ki nizam ve intizamdan eser kalmaz, kuvvetli olan zayıfı ezip nesi varsa alır. Harun'u şehre götürürler, süvariler de bu cinayeti yapanların arkasından gider. Harun üç gün daha yaşayıp Perşembe günü ölür"⁸³

81 Beyhakî, s. 698.

82 Beyhakî, s. 699.

83 Beyhakî, s. 700. Ali Tegin'in ölümü üzerine, yerine küçük yaşta iki oğlundan Yusuf geçti ve Hârezmşâh Harun ile birlikte Çağaniyanı zapt ederek Tirmiz'i kuşattı. Ne var ki Harun'un ölümünden sonra Yusuf yalnız

Fakat Harun'un adamları Hârezm'in idaresini Altuntaş'ın diğer oğlu İsmail Handan'a vermiş ve isyana devam etmişlerdir. İsmail Handan 9 Cemaziyelahir 426/ 21 Nisan 1035 günü tahta oturarak kabul resmi yapar.⁸⁴ Hârezm'in ve Harun'un durumu bu şekilde girince Selçuklular kendi hallerinden büsbütün ümitsiz olurlar. Buhara'da duramazlar; çünkü Ali Tegin ölmüş, oğulları iş başına geçmiştir. Şâhmelik'in korkusundan Hârezm'den kalkıp Horasan'a gitmek, oraya sığınmak isterler. Hazırlık yaparak birdenbire kalkıp yola çıkar ve suyu geçerler. O gün evvelâ dokuz yüz kişi iken, sonra birçok insanın kendilerine katılmasıyla hep beraber Amuy'u yağma edip Nesa ve Merv'e gelirler.⁸⁵ Şâhmelik ise Hârezmşâh İsmail'e bir elçi ile:

Selçukiler benim düşmanlarımdılar. Ben onları vurdum, kırdım evsiz barksız bıraktım. Harun ise bunlara yardım edip kuvvetlendirdiği gibi nankörlük ederek kendi efendisini öldürdü, bu Selçukileri ordusunun önüne katarak efendisinin vilâyeti üzerine yürümek istedi. Tabii bu Tanrının hoşuna gitmedi, bu yüzden başına gelen geldi. Bugün Selçukiler Horasan'a gitmişlerdir; eğer benim Harun ile aramda bir muahede varsa onun hükmü kalmamıştır. Bugün benimle sizin aranızda son söz kılıçtır. Ben size karşı geleceğim hazır olun. Hârezm'i alacağım, siz nankörleri mahvettikten sonra Horasan'a gideceğim, düşmanlarım olan Selçukileri tamamıyla mahvedeceğim ve ben bunları yalnız sultana bir hizmet için yapacağım. Ben biliyorum ki sultan benden bu vilâyeti esirgemez; bu yapacağım hizmete bir karşılığa bulunur, düşmanları o vilâyetten çıkarır.' haberini gönderir.

İsmail, çok şiddetli cevaplarla Şâhmelik'in elçisini geri gönderir ve kendisini şöyle tekdir eder:

Biz savaşa hazırız. Ne zaman savaş istersen gel. Bu kabahat Harunundur; elinde bu kadar büyük ve kuvvetli bir ordu olduğu halde senin gibi kuvveti az bir Melike karşı bir şey yapmadı. Selçukiler Harun'un elinde bir kılıç gibi idiler. Onlarla beraber seni tamamiyle yeryüzünden kaldırabilirdi. Mateessüf bunu yapmadığı için sen bugün böyle Hârezm'i fethetmek gibi hülyalar taşıyacak bir hale geldin.⁸⁶

IV. Dandanakan Sonrası Tarihin Tecellisi

Selçukluların vaziyeti düzeliş nihayet Gazneli kumandanlarından Bektogdı ve Hacib Subaşı'yı bozguna uğrattıkları vakit⁸⁷ Mesûd, vezir ile baş başa bir müzakere yaparak Hârezm'i

kalmıştı. Ayrıca sadık müttefikleri olan Selçukluların darılıp, Buhara civarından ayrılmalarına sebep olunması da, onun kuvvetinin büyük ölçüde azalmasına yol açmıştı. Reşat Genç, "Karahanlılar Tarihi", *Makaleler 1*, yay. hzl. E. S. Yalçın-U. Ünal-T. S. Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara 2007, s. 481.

84 Beyhaki, s. 701.

85 Beyhaki, s. 702. Beyhaki, eserinin daha ileriki sayfalarında 9.000 süvarilik Selçuklu ordusundan bahsetmektedir ki, daha sonra bunlara Hârezmli gönüllülerin katıldıkları anlaşılmaktadır. Krş. Cihan Piyadeoğlu, *Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011, s. 36 vd.

86 Beyhaki, s. 703.

87 Selçuklular Gaznelileri 9 Şaban 426/19 Haziran 1035'de Nesâ yakınlarında büyük bir bozguna uğratmışlardı. *Tarih-i Beyhaki*, neşr. Said Nefisi, s. 584-589; Gerdîzî, *Târih-i Gerdîzî*, neşr. Abdülhayy Habibi, Çâphâne-i

Şâhmelik'e vermeye karar verir.⁸⁸ Bu maksatla bir menşur yazıp buna bir de *hil'at* ilâve ederek dergâhın alelâde mutemetlerinden Hasan Tubani adında bir ihtiyar vasıtasıyla Şâhmelik'e gönderir. Bu hususta uyuşmak için Şâhmelik ile Hârezmliler arasında uzun zaman elçiler gidip gelir. Şâhmelik: "*Emîr Mesud Müminlerin Emîri'nin fermanı ile tayin edilmiş bir emîrdir. O bana Hârezm'i vermiştir; siz bu vilâyeti bana veriniz*" diye haber gönderir. Hârezmliler de cevap olarak hiç kimseyi tanımadıklarını, bu vilâyetin kendilerine ait olduğunu, yalnız kılıçla ellerinden alınabileceğini "*Kim bunu gözüne alırsa gelsin, Tanrı kime takdir etmiş ise neticede o üstün gelir, Hârezm'i alır*" diyerek ifade eder. Bunun üzerine Şâhmelik, büyük bir orduyla 6 Cemâziyelahir 432/11 Şubat 1041 günü İsmail'in ordusu ile karşı karşıya gelir. Üç gün üç gece öyle büyük bir savaş olur ki sel gibi kan akar, her iki taraftan birçok insan ölür. Nihayet Şâhmelik üçüncü günü öğle vakti Asib sahrasında yapılan savaşta üstün gelerek Hârezmliler'i bozguna uğratar.⁸⁹ Şâhmelik yirmi gün kadar şehre giremez ve şehrin ahvali düzelip sükûnet buluncaya kadar bekler. Aman isteyenler ve itaati kabul edenler gelip saygılarını sunar. Şâhmelik, şehrin tamamıyla sükûnet bulduğuna kanaat getirdikten sonra 15 Şaban 432/20 Nisan günü saltanat tahtına oturur.⁹⁰

Selçukluların Mesûd'a karşı kazandıkları Dandanakan zaferi, Şâhmelik'in Hârezm seferinden önce olmuştur. 8 Ramazan 431 (23 Mayıs 1040) Dandanakan⁹¹ zaferinden sonra Horasan civarındaki bütün dağınık Oğuzların birleşmesiyle Selçuklular birdenbire kuvvetlenir. Kaynağın ifadesiyle "Cihan hâkimi olma yolundaki Selçuklu reislerinde hükümdarlık tecelli etti ve Oğuzlar istiklâl kazandılar".⁹² Sultan Mesûd'un Şâhmelik'i tayini 1038'de gerçekleşmişse de Şâhmelik, 1041 yılı kış mevsiminden önce Hârezm'e karşı harekete geçememiştir.⁹³ Şâhmelik Hârezm'de tahta çıktığı gün şehri süsleyip şenlik yapılıır. Bütün işler yoluna girer. Şâhmelik ertesi gün, yani Cuma günü birçok süvari ve piyadeden mürekkep muhteşem bir alayla gelerek büyük camiye girer ve müminlerin emiri, Sultan Mesûd ile kendi adına Hârezm'de hutbe okutturur. Şurası gariptir ki Sultan Mesûd, adına hutbe okunduğu günden bir müddet evvel 11 Cemâziyelevvel 432/17 Ocak 1041'de öldürülmüş⁹⁴ ve Emîr Mevdûd da Şâhmelik'in hutbe okuttuğu bu Şaban ayında amcası ile savaşa tutuşmuş; onu, oğullarını ve beraberinde olan adamlarını öldürmüştür.⁹⁵ Diğer taraftan İsmail ile Şükr, korkup yakın adamlarıyla beraber, müttefikleri olan Selçuklulara gitmek için 22 Recep 432/28 Mart 1041 günü Hârezm'den kaçıp

Armağân, Tahran 1363, s. 430; el-Hüseynî, s. 3; Reşidüddin Fazlullah, s. 85.

88 Beyhakî, s. 704.

89 Beyhakî, s. 704; el-Hüseynî, s. 4.

90 Beyhakî, s. 705.

91 747 yılında Ebû Müslim'in 70 askerî birliğini ağırlayabilecek önemde bir sanat ve ticaret merkezi olan Dandanakan en son 1158'de Oğuzların saldırısına uğramış ve o tarihten sonra şehrin adı bir daha duyulmamıştır. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasî Meşruiyet Süreci", s. 23; Zakhoder, "Dandanakan", çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, XVIII/72 (1954), s. 587.

92 Râvendi, *Râhatu's-sudûr*, I, terc. A. Ateş, Ankara 1960, s. 100.

93 V. V. Barthold, *a.g.e.*, s. 322 vd.

94 Erdoğan Merçil, *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989, s. 77.

95 Beyhakî, s. 705; Babasının ölümü üzerine Mevdûd, Şaban 432 (Nisan-Mayıs 1041)'de Dinever'e gelerek amcasıyla savaştı. Amcasını, oğlunu ve adamlarını öldürerek babasının tahtına çıktı. İbnü'l-Esîr, IX, 386.

gitmiştir. Bunun üzerine Şâhmelik bunları yakalamak için bir ordu gönderir. Ordu sınırlara kadar gittiyse de bunları yakalayamamışlardır.⁹⁶

Dandanakan Savaşı'nın akabindeki kurultaydan sonra Çağrı Bey, Belh'i teslim alıp⁹⁷ Ceyhun kenarına giderek orada Hârezmşâh İsmail ile birleşmiştir. Şâhmelik'in Hârezm'i zapt etmesiyle ortaya çıkan tehlike dolayısı ile Çağrı Bey, onlarla beraber Hârezm üzerine yürüdüyse de karşı koyan Şâhmelik önünde bir başarı sağlayamamıştır. Çağrı Bey'in bu başarısız seferinden sonra Tuğrul Bey, Hârezm üzerine harekete geçip, şehri zapt eder (434/1042-43). Tuğrul Bey, dostlukları ve ittifakları, karşılıklı veya tek taraflı akrabalık münasebetleriyle kuvvetlendirmekten ibaret olan eski bir Türk âdetini asla ihmal etmemiş ve Hârezm'i fethedince Hârezmşâh Şâhmelik'in karısı Altuncan Hatun ile evlenmiştir.⁹⁸

Selçuklular Şâhmelik'i yenmekle en tehlikeli düşmanlarından kurtulmuşlardır. Güvenliklerini tehdit eden Hârezm'i fethettikten sonra burayı yerli hâkimlere vermeyip doğrudan yönetmeyi tercih etmişlerdir. Selçuklular Hârezm'i aldıktan sonra İsmail, Şükr Hadim ve Altuntaşlılara vefa etmemişler, birkaç gün onlara iyi muamelede bulunmuşlarsa da sonunda hepsini yakalayıp bağlamışlardır.⁹⁹

Mağlup olan Şâhmelik ise bütün malını ve hazinesini yanına alıp, Dihistân'a, oradan Tabes'e, Kirmân'a, buradan da et-Tiz ve Mekrân'a kaçar. Buraya varınca artık kurtulduğunu sanıp, kendisini emniyette hisseder. Tuğrul Bey'in amcasının oğlu ve İbrâhim Yınal'ın kardeşi olan Ertaş, onun buralarda olduğunu öğrenince, dört bin süvariyle üzerine yürüyüp, onu esir eder, yanındaki bütün varlığını da ele geçirir. Ertaş daha sonra geri dönüp, Şâhmelik'i Çağrı Bey'e teslim eder.¹⁰⁰

Kaderin garip bir cilvesi olarak, Selçuklulara çok ıstıraplar çektirmiş olan bu eski düşman

96 Beyhakî, s. 704 vd.

97 Çağrı Bey, Belh şehrinin valisi Hâcib Altuntak'a elçiler göndererek, efendisi olan Sultan Mesûd'un artık ona yardım edecek durumda olmadığını ve şehri teslim etmesini söyledi. Fakat Hâcib Altuntak, buna elçiye hapsetmek suretiyle cevap verdi. Bunun üzerine Çağrı Bey şehri kuşatma altına alınca, Hâcib Altuntak, Sultan Mesûd'a haber gönderip kuşatma dolayısıyla içinde bulunduğu vaziyeti bildirdi. Mesûd'un gönderdiği kuvvetlerden bir bölümü Herât üzerine yürüdü ve Mûsa Yabgu'yu buradan uzaklaştırdı. Mesûd daha sonra büyük bir orduyu oğlu Mevdûd kumandasında Çağrı Bey'i Belh'den uzaklaştırmaya gönderdi. Fakat Gazneli askerlerinin hezimetini haber alan Hâcib Altuntak, Çağrı Bey'e itaat arz edip, şehri teslim etti. İbnü'l-Esir, IX, s. 369 vd.; Hâcib Altuntak'ın Belh'i Çağrı Bey'e teslim etmesi, muhtemelen Mevdûd'un babası Mesûd'un ölüm haberini alarak süratle Horâsân'dan Gazne'ye dönmüş olması ile ilgilidir ki, Mîrhond'daki bir kayıt da bu hususu destekliyor. Bu kaynakta Mevdûd'un iki bin askerle Karaveli'ye geldiği ve Çağrı Bey'in kuvvetlerine mağlup olduğu kayıtlıdır. Mîrhond, II, s. 664; Mükrimin Halil Yınanç, "Çağrı Bey", *İA*, III, s. 326; Osman G. Özgüdenli, "Büyük Selçuklu Devleti'nin Kuruluşu", *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012, s. 56.

98 İbnü'l-Esir'de (IX, s. 386 vd.) Tuğrul Bey'in Hârezm'i Şâhmelik'in elinden aldığı belirtiliyorsa da karısı Altuncan Hatun'dan bahsedilmemektedir. Ancak Sıbt'taki (*Mir'âtu'z-Zamân fi Târihi'l-Âyan*, neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968, s. 75) bir kayıttan Altuncan Hatun'un Hârezmşâh'ın karısı olduğu anlaşılmaktadır. Bu duruma göre Tuğrul Bey, yukarıdaki tarihte Hârezm'i fethedince Şâhmelik'in karısı ile evlenmiştir. Krş. M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamânı*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976, s. 43; Belh ve Hârezm'in Selçuklular tarafından fethi için bkz. Hondmîr, *Hulâsâtü'l-Ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3190, vr. 321 a.

99 Beyhakî, s. 706.

100 İbnü'l-Esir, IX, s. 386 vd.

Şâhmelik, ömrünün geri kalan günlerini Çağrı Bey'in zindanında doldurmuştur. Şâhmelik'in hezimet, Oğuz Yabgu Devleti'nin başında bulunan yönetici kesim için ağır bir darbe olmuştur. Baranî soyundan gelen Yengikent ve Cend hanları, Hârezm üzerindeki hâkimiyetlerini kaybetmişlerdir. Tuğrul ve Çağrı Beyler, Şâhmelik'i etkisiz hale getirebilmek için Kıpçak beyleri ile güçlü bir ittifak yapmışlardır. Tuğrul Bey, Hârezm'i zapt ettikten sonra ağabeyi Çağrı Bey, Hârezm'in Hezâresb ve Gürgeç kaleleriyle diğer şehirlerini birer birer ele geçirip bölgeye tam anlamıyla hâkim olmuştur. Bundan sonra büyük bir hükümdâr, fakat gayrimüslim olup, kendisine karşı isyan eden Kıpçak Şâhi'na bir mektup göndererek onu İslâm'a davet etmiştir. O da İslâm'ı kabul edip, huzura gelerek Çağrı Bey'in önünde Müslüman olmuştur. Bu tarihten sonra çok iyi geçinmişler, birbirleriyle kız alıp vererek akrabalık kurmuşlardır;¹⁰¹ ancak kaynaklarda bu evliliğin tafsilâtı yoktur.

Bu dönemde Selçuklu ve Kıpçak yöneticileri arasındaki ittifak, olayların gelişim şartlarına göre mantıklıdır. 1030'lardan sonra, yukarıda belirtilen olayların ardından, doğuda harekete geçen Kıpçak boyları, tabii olarak kendilerinin batıya geçmelerini engelleyen Sir-Derya Oğuzlarına düşman kesilmiştir. Bu yüzden Şâhmelik ile Tuğrul ve Çağrı Beyler arasındaki savaşa katılmamaları mümkün değildir. Ortak çıkarlar, Oğuz yabgularına karşı girilen savaşta Kıpçak hanlarıyla Selçukluları müttefik olmaya zorlamıştır. Bu durumda zaten Hârezm'de sağlam bir desteği olmayan Şâhmelik'in Selçuklular tarafından bozguna uğratılması tabiidir. Şâhmelik'in mağlubiyetiyle zayıflayan Sir-Derya Oğuz Devleti, 1056'ların başında Oğuznâme'deki haberlere uygun olarak Kıpçak boylarının hücumları sonucunda tarih sahnesinden silinecektir.¹⁰²

Sonuç

X. yüzyılın sonundan itibaren Türk-İslâm tarihi hiç tartışmasız Selçuklu merkezli olmuş ve bu durum XIV. asrın başlarına kadar devam etmiştir. Selçuklu tarihinin kapsamı ise belli bir coğrafyaya ya da belirli bir kavmin tarihsel hareketleriyle sınırlı olmayıp, hem Türk, hem İslâm hem de Haçlı seferleri münasebetiyle Avrupa tarihiyle bütünlüklü bir süreçtir. Bu münasebetle XI. asrın başlarından itibaren Selçuklu tarihinin üç boyutlu hususiyet taşıdığını söylemek mümkün gibi görünmektedir.

Bu boyutlardan ilkinde; Selçuklular, içinden çıkmış oldukları Sirderya Oğuz Yabguluğu diye maruf olan devletten, dinsel inançlar ve sosyal hayatlar bakımından çok daha farklı bir Türk İslâm devleti sistemiyle teşekkül etmişlerdir. Selçuklular, Dandanakan Savaşı'na kadar yalnızca çevrelerindeki Samaniler, Oğuz Yabguluğu, Karahanlılar ve Gazneliler gibi büyük siyasal güçlerin aralarındaki münasebetler dolayısıyla tarihî kaynaklarda tanımlanabilmektedir.

101 el-Hüseynî, s. 19; Ahmed b. Mahmûd, I, s. 47; Hasan-ı Yezdi, *Câmiü't-tevârih-i Hasenî*, Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 4307, vr. 183b; Ergin Ayan, "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", s. 108. Büyük Selçuklu sultanlarının evlilikleri hakkında geniş bir araştırma için bkz. Ergin Ayan, "Büyük Selçuklu Sultanlarının Siyasî Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 173 (Mart-Nisan 2008), s. 109-128.

102 *Oğuznâme*'de (s. 78), Şâhmelik'e ait son haberler şöyledir: "Oğuzların dağılışı ve Şâhmelik'in bozgunluğu esnasında Yazır'dan bir bey olan Ali Han'ın oğulları Kayaşkul ve Velihan, Yazır yöresine gittiler ve Hisar Tak'da yurt tuttular". Krş. Ergin Ayan, "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılıma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", s. 146; S. G.. Agacanov, *a.g.e.*, s. 318.

Diğer bir boyut; Selçukluların, kuruluştan sonraki teşkilatlanma aşamasında muhtelif coğrafi sınırları, dilleri, dinleri kapsayan halk, devlet adamı ve ulema topluluklarını, sanatkâr ve zanaatkârları bünyesinde toplayan ve istihdam eden bir devlet şahsiyetine –modern anlamda imparatorluk hüviyetine- haiz olmasıdır.

Üçüncü olarak, Selçuklular XI. asır boyunca büyük ölçüde İslâmî kültüre dayalı bir Türk devleti modeli olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzyılda ihdas edilen medreseler ve halkın istifadesine sunulan örneğin vakıflar gibi sosyal müesseseler, Selçuklu coğrafyasında yaygınlaşmış ve genel bir model haline gelmiştir. Bütün bunlara rağmen yine de muhtelif coğrafyalarda homojen bir Selçuklu toplumundan söz edilemez. Selçuklu'nun en kalıcı mirası ise Anadolu'da görülür. Selçukluyu nasıl tanımlarsak tanımlayalım, onun kuruluşu, yükselişi ve çöküşü Anadolu'daki Türk varlığı açısından oldukça önemlidir.

Siyasal bakımlardan olgunlaşmayla başlayan şartlardan hareketle, Selçukluların kurulmasına doğru giden gelişmeleri, Mâverâünnehr ve Horasan coğrafyalarına bakmadan anlamak ve açıklamak imkânsızdır. Selçukluların Oğuz Yabguluğu'ndan nasıl koştuklarını, yabgularla Selçuklular arasındaki amansız düşmanlığın niçin ortaya çıktığını ve nasıl bir gelişme gösterdiğini sorgulamak, Selçuklu tarihiyle ilgili ana problemleri gündeme taşımak anlamına gelmektedir. Bu sorular bizi tekrar Oğuzlar ile İslâm medeniyeti arasındaki etkileşime götürmektedir.

Diğer yandan Selçuklu Devleti tarihine, diğer Türk devletleri tarihi karşısında bir üstünlük ve öncelik tanısak da tanımasak da, birçok açıdan Selçuklu Oğuzları'yla birlikte Türk kavimlerinin geçirdiği değişim ve dönüşüm, son yüzyılların Türk tarihini yazmak ve araştırmak bakımından kesinlikle merkezî bir öneme sahiptir.

BİBLİYOGRAFYA

- Agacanov, S. G., *Oğuzlar*, çev. E. N. Necef-A. Annaberdiyev, Selenge Yayınları, İstanbul 2002.
- Ahmed b. Mahmüd, *Selçuknâme*, hzl. E. Merçil, Tercüman Yayınları, İstanbul 1977.
- Ayan, E., "Büyük Selçuklu Sultânlarının Siyâsi Evlilikleri", *Türk Dünyası Araştırmaları*, S. 173 (Mart-Nisan 2008).
- Ayan, E., "Büyük Selçuklu Devleti'nin Temelleri Atılırken Siyasi Meşruiyet Süreci", *ODÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Sosyal Araştırmalar Dergisi*, III/1, Haziran 2012.
- Ayan, E., "İslâm Kaynaklarına Göre Oğuzların Tarih Sahnesine Çıkışları", *Doç. Dr. Mahmut Pehlivan Armağanı*, Sakarya Üniversitesi Yayınları, Sakarya 2000.
- Ayan, E., "Selçuklu-Kıpçak İlişkileri", *SAÜ Fen Edebiyat Dergisi*, II, 2009.
- Ayan, E., "Selçuklunun İslâm'ı Kabulü", *Tarih ve Düşünce Dergisi*, S. 61, Eylül 2005.
- Ayan, E., "Selçuklu Bünyesinde ve Dağılıma Döneminde Oğuzların Yazır Boyu", *Uluslar arası Sosyal Araştırmalar Dergisi The Journal of International Social Research*, Vol 5/20, Winter 2012.
- Bağdâdî, *et-Teveşül ile't- Teressül*, neşr. A. Behmenyâr, Şirket-i Semâmî-i Çâp, Tahran 1315şh.
- Barthold, V. V., *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, çev. H. D. Yıldız, TTK, Ankara 1990.
- Barthold, W., "Hârizmşâh", *İslâm Ansiklopedisi*, V/1, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- Barthold, W., "Mangışlak", *İslâm Ansiklopedisi*, VII, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- Beyhakî, *Tarih-i Beyhaki*, neşr. Said Nefisi, Tahran 1352.
- Bondârî, *Irak ve Horâsân Selçukluları Tarihi*, çev. K. Burslan, TTK, Ankara 1999.
- Cahen, C., "Selçuklu Devri Tarih Yazıcılığı", çev. N. Kaymaz, *TAD*, VII/12-13, Ankara 1973.
- Cüzcânî, *Tabakât-ı Nâsırî Selçuklular*, tercüme ve notlar, Taşhan Kitap, Tokat 2011.
- Ebu'l-Fidâ, *el-Muhtasar fi Ahbârî'l-Beşer*, neşr. Yahya Seyyis Hüseyin, 2. Cüz, Dârü'l-Maarif, Kahire (tarihsiz).
- Ebu'l-Hasan Ali b. Zeyd Beyhakî, *Tarih-i Beyhak*, neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1361.
- Ebü'l-Ferec, *Tarih*, I, çev. Ö. Rıza Doğrul, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1987.
- Ebülgazi Bahadır Han, *Şecere-i Terakime*, haz. Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul (tarihsiz).
- Genç, R., "Karahanlılar Tarihi", *Makaleler*, I, yay. haz. E. S. Yalçın-U Ünal-T. S. Birbudak, Berikan Yayınevi, Ankara 2007.
- Gerdizî, *Târih-i Gerdizî*, neşr. Abdülhayy Habibi, Çâphâne-i Armağan, Tahran 1363.
- Hamdullah Müstevfi-i Kazvîni, *Târih-i Güzide*, neşr. Abdülhüseyin Nevâi, Müessesesi-i İntişârât-ı Emîr-i Kebîr, Tahran 1381.
- Hasan-ı Yezdî, *Câmiü't-tevârih-i Haseni*, Fatih 4307.
- Hondmîr, *Hulâsâtü'l-ahbâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3190.
- Huncan, Ö. S., "Mâverâünnehr'de Ali Tegin Oğulları: Kutlug Ordu Devleti (1020-1041)", *Bilig*, S. 40, Kış/2007.
- İbn Fazlan, *Seyahatnâme*, çev. Ramazan Şeşen, Bedir Yayınevi, İstanbul 1995.
- İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, Cüz 14, tahkik Muhammed Abdulkâdir Ata-Mustafa Abdulkâdir Ata, Dârü'l-Kitâbü'l-İlmiyye, Beyrut 1412, 1992.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fi't-târih*, X, Türkçe terc. A. Ağırakça-A. Özaydın-Y. Apaydın-B. Eryarsoy, Bahar Yayınları, İstanbul 1985.
- Kafalı, M., "Ebülğazi Bahadır Han", *Makaleler*, I, (Yay. Haz. S. Yalçın-S. Özbek), Berikan Yayınları, Ankara 2005.
- Kafesoğlu, İ., *Hârezmşâhlar Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1984.

- Kafesoğlu, İ., “Selçuk’un Oğulları ve Torunları”, *Türkiyat Mecmuası*, XIII, 1958.
- Kafesoğlu, İ., *Türk Milli Kültürü*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1998.
- Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*, Kültür Bakanlığı Yayını, Ankara 1991.
- Kaşgarlı Mahmûd, *Divân-ı Lügati’t-Türk*, I, Türkçe terc. Besim Atalay, Türk Dil Kurumu, Ankara 1998.
- Köprülü, M. F., *Türk Edebiyatında İlk Mutasavvıflar*, yay. hzl. Orhan F. Köprülü, Akçağ Yayınları, Ankara 2003.
- Köprülüzâde Mehmed Fuad, *Türkiyâ Tarihi*, İstanbul 1923.
- Köymen, M. A., *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, I, TTK, Ankara 1993.
- Köymen, M. A., *Tuğrul Bey ve Zamani*, Kültür Bakanlığı, İstanbul 1976.
- Mehmed Neşri, *Kitâb-ı Cihân-nümâ*, I, yay. F. R. Unat-M. A. Köymen, TTK, Ankara 1987.
- Merçil, E., *Fars Atabegleri, Salgurlular*, TTK, Ankara 1975.
- Merçil, E., *Gazneliler Devleti Tarihi*, TTK, Ankara 1989.
- Mesûdî, *Murûc ez-Zeheb*, çev. D. Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul 2011.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, çev. Ali Genceli, Hilal Yayınları, Ankara 1971.
- Minorsky, V., *Hudûdü’l-âlem*, çev. Abdullah Duman-Murat Ağarı, Kitabevi Yayınları, İstanbul 2008.
- Mîrhond, *Ravzatu’s-safâ*, neşr. Abbâs Zeryâb, Çâphâne-i Mehâret, Tahran 1358.
- Müneccimbaşı, *Câmiü’d-düvel Selçuklular Tarihi*, I, yay. Ali Öngül, Akademi Kitabevi, İzmir 2000.
- Necef, E. N., *Karahanlılar*, Selenge Yayınları, İstanbul 2005.
- Necef, E. N. - Annaberdiyev, A. A., *Hazar Ötesi Türkmenleri*, Kaknüs Yayınları, İstanbul 2003.
- Özgülendi, O. G., “Büyük Selçuklu Devleti’nin Kuruluşu”, *Selçuklu Tarihi El Kitabı*, ed. Refik Turan, Grafiker Yayınları, Ankara 2012.
- Piyadeoğlu, C., *Selçukluların Kuruluş Hikâyesi Çağrı Bey*, Timaş Yayınları, İstanbul 2011.
- Pritsak, O., “Die Karachaniden”, *Der Islam*, S. 31, 1954.
- Pritsak, O., “Karachanidische Streitfragen 1-4”, *Oriens*, Vol. III/2, (1950).
- Reşidüddîn Fazlullah, *Câmi’ü’t-tevârih (II. Cild, 5. cüz, Selçuklular Tarihi)*, neşr. A. Ateş, TTK, Ankara 1999.
- Reşidüddîn Fazlullah, *Câmi’ü’t-tevârih (Selçuklu Tarihi)*, çev. Erkan Göksu-H. Hüseyin Güneş, Selenge Yayınları, İstanbul 2010.
- Sadrüddîn El-hüseynî, *Ahbârü’d-Devleti’s-Selçukiyye*, çev. N. Lugal, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1943.
- Sema’î, *Kitâbü’l-ensâb*, I, neşr. ‘Abdullah Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408.
- Sıbt İbnü’l-Cevzî, *Mir’âtu’z-Zamân fi Târihi’l-Âyan*, neşr. A. Sevim, TTK, Ankara 1968.
- Sümer, F., “X. Yüzyılda Oğuzlar”, *DTCFD*, XVI/3-4, (1958).
- Sümer, S., “Oğuzlara Ait Destani Mahiyette Eserler I. Reşidüddîn’in Oğuznâmesi”, *A.Ü. DTCFD*, XVII/1-2.
- Şebânkâreî, *Mecmâü’l-ensâb*, neşr. Mîr Hâsem Muhaddîs, Müessese-i İntişârât-Emîr Kebîr, Tahran 1363 hş.
- Şeşen, R., *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara 1998.
- Togan, Z. V., *Oğuz Destanı, Reşideddin Oğuznâmesi*, Tercüme ve Tahlili, Enderun Kitabevi 1982.
- Togan, Z. V., *Umumi Türk Tarihine Giriş*, Enderun Yayınevi, İstanbul 1981.
- Turan, O., *Selçuklular Tarihi ve Türk İslâm Medeniyeti*, Ötügen Neşriyat, İstanbul 1989.
- Utbî, *The Kitâb-i Yamini*, Rev. James Reynolds, W. H. Allen and Co., London 1858.
- Yazıcızâde Ali, *Tevârih-i Âl-i Selçuk*, hzl. Abdullah Bakır, Çamlıca Basım Yayın, İstanbul 2009.
- Yınanç, M. H., “Çağrı Bey”, *İslâm Ansiklopedisi*, III, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1993.
- Zahirüddîn Nişâbüri, *Selçuknâme*, Çâphâne-i Hâver, Tahran 1332.
- Zakhoder, “Dandanakan”, çev. İsmail Kaynak, *Belleten*, C. XVIII/72, (1954).